

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI İSLAM HUKUKU
BİLİM DALI

FETVADA DEĞİŞİM AÇISINDAN HANEFİ MEZHEBİNDE İNSAN BEDENİ
İLE İLGİLİ FETVALARIN TAHLİLİ

RAHMET KURT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

PROF. DR. HALİT ÇALIŞ

KONYA-2024

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahmet Kurt		
	Numarası	20810601079		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
Tezin Adı	Fetvada Değişim Açısından Hanefi Mezhebinde İnsan Bedeni İle İlgili Fetvaların Tahlili			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Rahmet KURT

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rahmet KURT		
	Numarası	20810601079		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	×	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Halit ÇALIŞ		
Tezin Adı	Fetvada Değişim Açısından Hanefi Mezhebinde İnsan Bedeni İle İlgili Fetvaların Tahlili			

Sürekli değişim ve dönüşüm içerisinde olan toplumda ortaya çıkan problemler ve ihtiyaçlar bazen nasrlar tarafından doğrudan çözüme kavuşamayabilir. Fakihler bu durum karşısında özellikle nasrların ilke ve amaçlarından hareketle çözümler üretmeye çalışmışlardır. Çözüm üretirken nasrların ilke ve amaçları yanında yaşadıkları dönemdeki bilgi ve tecrübelerden istifade etmeye çalışmışlardır. Fakihlerin insan bedeniyle ilgili fetvalarında ve görüşlerinde dönemlerinin bilgi ve tecrübelerden istifade ettikleri bellidir.

İşbu çalışma özellikle zaman unsuru taşıyan bedenle ilgili geçmişte fakihlerin vermiş olduğu ama değişim nazarıyla yeniden incelenmesi gerekli fetvalara yoğunlaşmaktadır. Bedenle ilgili değişimin var olduğu düşünülen fetvaların incelendiği bu çalışma giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında konunun önemi, amacı, sınırları ve konuyla ilgili çalışmalardan bahsedilmiştir. Birinci bölümde konunun teorik olarak altyapısı oluşturulmaya çalışılmış, ikinci bölümde ise pratik yönüne eğilerek fetva ve görüş örnekleri verilmesine gayret edilmiştir. İkinci bölümde örnekler, doğrudan insan bedeniyle ilgili ve bedenle ilgisi dolaylı olan fetvalar şeklinde iki kısım olarak incelenmiştir.

Sonuç kısmında değişimin sürekli yaşanabileceğine, bedenle ilgili olsun ya da olmasın fetva verirken zamanın değişen koşullarına dikkat edilmesi gerektiğine vurgu yapılmış ve elde edilen bilgiler maddeler halinde sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hanefi mezhebi, fıkıh, fetva, değişim, insan bedeni.

ABSTRACT

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Rahmet KURT		
	Student Number	20810601079		
	Department	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	×	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Halit ÇALIŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	Analysis of Fatwas Related to the Human Body in the Hanafi Sect in Terms of Change in Fatwa			

Problems and needs that arise in a society that is in constant change and transformation may sometimes not be directly solved by texts. Faqih's have tried to produce solutions to this situation, especially based on the principles and purposes of the texts. While producing solutions, they tried to benefit from the knowledge and experience of the period they lived in, as well as the principles and purposes of the texts. It is obvious that the jurists benefited from the knowledge and experience of their period in their fatwas and opinions regarding the human body.

This study focuses on the fatwas given by jurists in the past regarding the body, which has an element of time, but which need to be re-examined in view of change. This study, which examines the fatwas thought to involve changes in the body, consists of an introduction, two chapters and a conclusion. In the introduction, the importance of the subject, its purpose, boundaries and studies on the subject are mentioned. In the first part, an attempt was made to establish the theoretical background of the subject, and in the second part, an effort was made to give examples of fatwas and opinions by focusing on the practical aspect. In the second part, the examples were examined in two parts: fatwas directly related to the human body and fatwas indirectly related to the body.

In the conclusion, it is emphasized that change can constantly occur, that the changing conditions of time should be taken into consideration when giving fatwa, whether it is related to the body or not, and the information obtained is tried to be presented in items.

Key words: Hanafi sect, fiqh, fatwa, change, human body.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
KISALTMALAR.....	4
ÖNSÖZ.....	5

GİRİŞ

A. Konunun Önemi ve Amacı.....	8
B. Konunun Sınırları.....	11
C. Konuyla İlgili Çalışmalar.....	12

BİRİNCİ BÖLÜM

(FETVADA DEĞİŞİM VE BEDENLE İLGİLİ TEORİK ESASLAR)

A. FETVA.....	16
1. Fetva ve Değişim Kavramlarının Lügâvî ve Istılâhi Tanımı.....	16
2. Fetva ve İctihad.....	17
3. Fetva ve Hüküm.....	17
4. Fetva ve Kaza.....	19
B. FETVADA DEĞİŞİM.....	19
1. Fetvada Değişimin Meşruiyeti.....	19
2. Değişimin Mahiyeti ve Benzer Uygulamalardan Farkı.....	21
a. Değişim ve Nesih İlişkisi.....	21
b. Nassa Dayalı Hükümlerde/Fetvalarda Değişim.....	22
3. Sabit ve Değişkenlik Açısından Fetvada Değişimin Alanı.....	25

4. Fetvada Değişimin Başlıca Sebepleri.....	31
a. İlet Sebebi.....	32
b. Zaman Sebebi.....	33
c. Mekan Sebebi.....	37
d. Örf Sebebi.....	38
e. Hal/Durum Sebebi.....	40
f. Bilgi Sebebi.....	41
g. İhtiyaç Sebebi.....	43
h. Umûm-ı Belvâ Sebebi.....	44
5. Fetvada Değişimin İlke ve Kuralları.....	45
C. FIKIHTA İNSAN BEDENİ KAVRAMI VE KAPSAMI.....	48

İKİNCİ BÖLÜM

(İNSAN BEDENİ İLE İLGİLİ FETVALARDA/GÖRÜŞLERDE DEĞİŞİM)

A) İbâdât Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim.....	51
1) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar.....	51
2) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar.....	59
B) Ahvâl-i Şahsiyye Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim.....	63
1) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar.....	63
2) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar.....	78
C) Muâmelât Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim.....	82
1) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar.....	82

2) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar.....	83
D) Ukûbât Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim.....	85
1) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar.....	85
E) Hazır ve İbaha Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim.....	87
1) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar.....	87
2) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar.....	91
SONUÇ.....	93
BİBLİYOGRAFYA.....	95

KISALTMALAR

a.g.e	: adı geçen eser
b.	: oğlu
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: hicrî
H.z.	: hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Vakfı Yayınları
m.	: miladi
md.	: madde
ö.	: ölüm tarihi
r.a.	: radiyallahu anh
s.	: sayfa
s.a.v.	: sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: sayı
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: yayın tarihi yok
vd.	: ve diğerleri
yay.	: yayınları

ÖNSÖZ

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Alemlerin rabbi olan Allah'a hamd, apaçık hakikati bizlere ulaştıran önderimiz, efendimiz Hz. Muhammed'e salât ve selam olsun.

Hayatın içerisinde değişen toplumsal şartlar ve zamanla ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar Kur'an ve sünnetin sınırlı nasslarından hareketle her zaman doğrudan çözümlenemeyebilir. Bu noktada fakihler değişen durumlara göre nassların ilke ve amaçlarından belli metotlar izleyerek cevaplar üretmeye çalışmışlardır.

Değişim denilen olgu zamanın inkar edilemez bir gerçeğidir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta değişim adı verilen bu olgunun fikhin hangi alanlarında olacağıdır. Bu durum fetva ameliyesi hakkında düşünüldüğünde karşımıza, mevcut fetvalardan hangilerinin değişeceği hangilerinin değişmeyeceği olarak çıkmaktadır. Değişimi klasik fikh eserlerimizde bulunan değişim potansiyelli fetvalar özelinde düşündüğümüz zaman ilk yapılacak iş, mevcut fetvalarda değişimin ifrâta ve tefrîte gidilmeden belli kural ve metotlara göre yapılmasıdır. Bunu yaparken geçmiş fukahanın verdiği fetvalara kapının tamamen kapanmaması ve de verdiği fetvaların nass gibi telakkî edilmemesi gerekir.

Bu çalışmada konu birçok açıdan sınırlandırılmıştır. “*Fetvada Değişim Açısından Hanefî Mezhebinde İnsan Bedeni İle İlgili Fetvaların Tahlîli*” şeklinde isimlendirilen araştırma, ilk olarak bir fikhî mezheb sınırlandırılmasına tabi tutulmuştur. Akabinden insan bedeni kayıtlaması ile bedene taalluk etmeyen fetvalar konu dışında bırakılmıştır. Bu düzenlemeden sonra sırasıyla teorik bilgiler, fetvada değişimde uyulması gerekli kurallar, beşerî yorumlara kapalı mukadderât gibi alanlarda verilen fetvaların değişmeyeceği buna karşın ta'lîli mümkün noktalarda ise değişimin olabileceği ve fetva örnekleri klasik eserler taranarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen örneklerde değişimin üç yönlü olduğu ifade edilmelidir. Geçmiş zamanlarda verilmiş ve insan bedenini ilgilendiren bir fetva, fakihin kendisi tarafından, fetvanın verildiği dönemden kısa zaman sonra ya da fetvanın verildiği andan çok uzun zaman sonra değişebilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada sadece

geçmişte verilmiş ve aradan çok uzun zamanlar geçtikten sonra değişmiş fetvalar mevzu bahis edilmemiştir. Fakihin yine bedene taalluk eden ve kendisinin değiştirdiği fetvalar da çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir.

Hasılı bu çalışma, geçmişte Hanefi fukahasının insan bedeniyle alâkalı vermiş olduğu ama ya kendi zamanında ya da çok ileriki dönemlerde değişmiş ya da değişmesi gerekli fetvaların tespiti amacına matûftur. Çalışma teorik ve pratik iki ana bölümden oluşmaktadır. Fikrî ve teorik alt yapının oluşturulmaya çalışıldığı ilk bölümü bedenle ilgisi doğrudan ya da dolaylı olan fetva örnekleri takip edecektir.

İşbu çalışmayı hazırlarken başından beri katkısını, yönlendirmelerini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Halit ÇALIŞ'a, her zaman ilmi ve fikri katkılarını sunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Ahmet YAMAN'a alandaki diğer öğretim üyesi hocalarıma, sürekli destek ve teşviklerini esirgemeyen özellikle ailem ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Başarı sadece Allah'tandır ve her şeyin en doğrusunu da O bilir.

Rahmet KURT

KONYA, 2024

GİRİŞ

A. Konunun Önemi ve Amacı

Toplumsal değişim hayatın kaçınılmaz bir sonucudur. Toplumun, zamanın ilerlemesi neticesinde ortaya koyduğu bu doğal sonucu yani değişimi İslam hukukunun dikkate alması, adaletin temini ve hakların ikâmesi için fetvalarda belli ölçülerde gözetmiş olması gayet yerinde bir tutumdur. Fetva usûlünün ve âdâbının belki de en önemli konusu, geçmişte verilmiş fetvaların bazı gerekçelere bağlı olarak değişip değişmeyeceğidir. Bu sebeple genelde değişim özelde fetvada değişim her şeyden evvel güncelliğini koruyan ve korumaya devam edecek olan bir konudur.

“Fetvaların değişmesi” meselesi, esasında dikkatle yaklaşılması gereken önemli bir takım husûsiyetlerinin olduğu bir konudur. Bu sebeple kadim fıkıh eserlerindeki fetvaları doğru anlamak ve okumak için birden çok hususa dikkat etmek gerekecektir. Zira fetvada kullanılan dil, fetvanın verildiği dönem ve şartları bilmek o fetvayı anlama noktasında çok önemlidir. Fetvanın verildiği şartları ve dönemi iyi bilerek değişimin hayatın her alanında ve zamanında olabileceği unutulmamalıdır.

Müctehitlerin nasslar yanında ictehad ve fetvalarında yaşadıkları dönemin kültür ve bilgisine dayanmaması mümkün değildir. Sözelimi vereceği fetvada müftî, o zamanın şartlarında ve imkanlarında tecrübe edilmiş bilimsel-tıbbî bilgiyi kullanmıştır. Bununla birlikte zamanın akıp gitmesiyle eldeki fetvaların bir kısmının dayandığı mevcut bilimsel bilgiler, örf ve adetler, tecrübeler değişmiş, değişince de kendisine dayanılarak ortaya konan fetva ya da fetvaların eski halleri üzerine kalamayacağı anlaşılmıştır. Bundan dolayı insanların eski hali üzere kalamayacak olan bu fetvaların neler olduğunu bilmesi ve bu fetvaların tespiti fevkalâde önem taşımaktadır.

Zamanın şartlarına ve özellikle insanların hallerine göre fetvaların değişebileceğini geçmişte verilen bir çok fetvada görmek mümkündür. Mesela Hasan b. Ziyad'ın (ö.204/819) Ebû Hanîfe'den (ö.150/767) naklettiğine göre teravih namazında hatim ile birlikte kıraatin uzun tutulması güzel olan şeklidir. Ebû Hanîfe'den sonra “meşâyih” diye adlandırılan Hanefi fakihlerden bir kısmı ise teravih namazında artık tahfifin daha güzel olacağını belirtmiştir.¹ Günümüz

¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/146 “وَإِخْتَلَفَ فِيهِ مَشَائِخُنَا رَحِمَهُمُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ بَعْضُهُمْ يَقْرَأُ مَقْدَارَ مَا يَقْرَأُ فِي الْمَغْرِبِ تَحْقِيقًا لِمَعْنَى “التَّخْفِيفِ؛ لِأَنَّ التَّوَاتُرَ يَحْسُنُ أَنْ تَكُونَ أَخْفَ مِنْ الْقِرَائِضِ”.

toplumunun sosyal yaşamını, dini hassasiyet seviyesini ve cemaati fazla sıkılmamanın da tavsiye edilen bir durum olduğu düşünülürken fetvanın bu yönde değişmesi en azından fukahanın bir kısmına göre pekâla mümkündür. Çünkü insanların birçoğunun bedenleri yukarıdaki nedenlere ilaveten çok yemekten, zararlı yiyecekler tüketmekten ve psikolojik rahatsızlıklar gibi birçok sebepten ötürü geçmişteki insanların beden yapılarına göre çok uzun süreli namazlar kılmaya ve bunu sürekli devam ettirmeye zorlanır hale gelmiştir. Hanefî fakihlerin bir kısmı bu sebeple hatimle kılınanın değil de tahfifin gözetildiği namazın daha uygun olacağını söylemişlerdir.²

Zamanın, bilginin örf ve adetlerin değişmesiyle fetvanın değişmesi bir açıdan İslam hukukunun dinamik yönünü ortaya koymaktadır. Bu dinamik taraf ortaya konulurken bir taraftan da İslam hukukunun sabitelerinin var olduğu ve muhafaza edilmesi gerektiği unutulmamalıdır. İslam hukukunun bu iki yönü beraberce muhafaza edilmelidir. Yapısındaki esneklik ile dinamizm kazanırken sabiteleriyle istikrar ve hukuka güveni sağlamalıdır. Verilen fetva örnekleri ile İslam hukukunun ilgili bu iki yönüne de dikkat çekmek çalışmanın hedefleri arasındadır.

Zamanın hangi diliminde olunursa olunsun her dönem için uygun hükümler müctehid/fakih tarafından ortaya konulmaktadır. Hatta aynı fikhî amelî bir mesele bile farklı zamanlarda farklı yorumlanabilmekte farklı hükümler yüklenebilmektedir. Mesela ta'zim kastıyla ayağa kalkma meselesine farklı zamanlara göre farklı hükümler/fetvalar verilmiştir. Mütakaddimûn dönem fakihlerine göre ta'zîm kastıyla bir meclise gelenler için ayağa kalkmak mekruh olarak ifade edilmiştir. Mekruh şeklinde ifade edildiği zamanın şartlarının, sosyal yapısı ve anlayışının bunu gerektirdiği bellidir. Fakat zaman ilerleyip sosyal hayatta belli değişimler yaşanınca müteahhirûn dönem fakihler, anlayış eksikliğinin yaygınlaşması ve gelene karşı ayağa kalkılmadığında bu durumun kin ve nefrete malzeme olarak kullanılmaya sebebiyet vermesi üzerine ayağa kalkmanın cevazına doğru görüş değişikliğine gitmişlerdir.³

İbn Âbidîn, müftînin zamanının şartlarını göz ardı edip mezhebin Zâhirü'r Rivâye nakilleri üzerinde donup kalmaması gerektiğini böyle yaparsa birçok hakkın çiğnenmesine sebep olacağını, fayda vereceğim derken fazlasıyla zarar vermiş

² Serahsî, *el-Mebsût*, 2/146; Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçtihatlar*, s.241.

³ Muhammed Alâüddin el-Hanefî, *el-Hediyyetü'l Alâiyye*, s.208; Yunus Keleş, *Fesâdü'z zamânın Ahkâmın Değişmesine Etkisi*, s.364.

belirttikleri ve bedene doğrudan ya da dolaylı olarak taalluk eden değişmiş/değişmesi gereken fetvaların/hükümlerin tespitine yöneliktir.

B. Konunun Sınırları

Bu çalışmada ictihad kaynaklı değişmeler yoğun bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca konunun sınırlarının aşılması adına, fetvalarla ilgili detay hukûkî tartışmalara mümkün mertebe yer verilmeyecektir. Zira tartışmalardan ziyade o dönemde öyle bir fetva verilmiş mi verilmemiş mi ? Eğer verildiyse değişime müsait mi değil mi ? Çalışmanın sınırı bu mantıkta ilerleyecektir. Aynı zamanda klasik eserlerden fetvada değişim nâmına seçilen örneklerin daha iyi anlaşılması ve okuyucunun delilini aslı diliyle görmesi için önemli olduğu düşünölen bazı kısımların metinleri dipnotta verilmeye de çalışılmıştır.

Çalışma, konunun özünü iyi kavramak için teorik bir mantıkî zeminle başlayan ve Hanefi mezhebine ait olan insan bedeni ile ilgili değişmiş/değişmesi gereken fetvaları kapsamaktadır. Fetvalar arzedilirken diğer amelî mezheplerin görüşleri ön plana çıkarılmamıştır. Çalışmanın pratik kısmı yani ikinci bölümü örnek ağırlıklı oluşturulmuş ve fetvanın ilgili olduğu bölümün başlığının verilmesi ile yetinilmiştir.

Bu çalışmada doğrudan insan bedenine dönük olmayan ama fetvada değişimi iyi bir şekilde ifade edebilecek örnekler de çalışmanın ilk bölümünde belli yerlere serpiştirilmiştir. Bedenle ilgisi doğrudan olduğu düşünölen fetvalar ise ikinci kısımda zikredilmeye çalışılmıştır. Konunun sınırları gereği doğrudan misallere ağırlık verilmiş bedenle ilgisi dolaylı olan örnekler ikinci planda tutulmuştur. Ayrıca istincada parmağı makada girdirmenin basur hastalığına sebebiyet vereceđi⁸, burun kıllarını yolmanın cüzzam yapacağı,⁹ tırnakları dişle kesmeye çalışmanın barasla sonuçlanacađı¹⁰ gibi kendisine fetva dayandırılmayan bilimsel olarak henüz kanıtlanmamış, salt bilgi eksikliğine dayanabilecek örnekler çalışmanın kapsamı dışında tutulmaya çalışılmıştır. Fakat bu tarz örneklere fetvalar ve hükümler

⁸ Zeylâi, *Tebyînü'l Hakâik.*, 1/77.

⁹ Ahmet b Muhammed et-Tahtâvî, *Hâşiyetü't Tahtâvî*, s.526.

¹⁰ *el-Fetâvâ'l Alemgeriyye*, 5/358.

dayandırılmış ve konu hakkındaki bilgi eksikliği giderilmişse o zaman bu tür örneklerin de konunun kapsamına girdiğine dikkat etmek gerekir.

Dört amelî mezhebin şer'î amelî bir konuda ittifak ettiklerini gördüğümüz gibi, bazen ihtilaf ettiklerini de görmek mümkündür. Bu durum dört amelî mezhep arasında değil, tek bir mezhebin içinde dahi yaşanmaktadır. Mesela insanların hallerinin değişmesine, yalan ve hıyânetin artmasına binâen Sahibeyn Ebû Hanîfe'den farklı icthadlar öne sürmüştür. Bu durum kendini müteahhir alimlerin mütekaddim alimlere bazı konulardaki muhalefesinde de göstermektedir. Şer'î amelî bir meselenin hükmü hakkında farklı görüşler serdedenlerin bu farklılıkları ellerindeki bilgilere, bakış açılarına takip ettikleri metotlara ve daha bir çok sebebe göre değişmektedir. Bu çalışma için bir konuda fakihlerin farklı görüşlerinin olabileceği ve bu görüşlerden belli bir zamana kadar filan fakîhin görüşünün kabul edileceği belli bir zamandan sonra da o fakîhin görüşünün başka bir görüşle değiştirilerek veya terk edilerek farklı bir görüşünün alınmasının da fetvada değişim olarak kabul edildiği ifade edilmelidir. Aynı zamanda eski fetvanın zayıflığının, ya da ihtimalli halinin de ortadan kalkmasının değişim sınırları içerisinde değerlendirilebilmesi mümkündür. Zira değişim kuvvetli bir fetvanın zayıf duruma düşmesi ile olabileceği gibi zayıf bir fetvanın da kuvvetli fetva seviyesine çıkmasıyla da olabilir.

İster ferdi ister toplumsal olsun amelî/pratik hayatla ilgili dini-hukukî problemlere verilen cevap olan fetva, bu çalışmanın “değişim” kavramı ile birlikte ana omurgasını oluşturmaktadır. Açılan başlık ve verilen örnekler merkezde bulunan bu kavramlar etrafında şekillendirilmiştir. İlk bölümde kavramların tanımları sayfalarca uzatılmamış, üzerinde genel ittifakın olduğu tanımlar ve açıklamalar konuyu anlamak için gerekli olduğu kadarıyla verilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde fetvanın ilgili konusu kısaca ifade edilip geçmişteki ve şimdiki hali sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sınırlarını aşan, aşırı detaylı gözükten ihtilaflar ve tartışmalardan kaçınılmış daha çok fetva misallerine yoğunlaşmaya çalışılmıştır.

C. Konuyla İlgili Çalışmalar

Yukarıda sınırları ve amacı belirlenmeye çalışılan işbu konuyla ilgili doğrudan bir araştırma tespit edilememiştir. Fakat aşağıda da ifade edileceği üzere bazı eserlerin

bölümlerinde işlediğimiz konularla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Genel olarak fetvada değişim ile ilgili gerek yurt dışında gerekse yurt içinde çalışmalar yapılmıştır. Kronolojik olarak kabaca konuyla ilgili aşağıdaki eserler, tezler, makaleler, sempozyum türü çalışmalar yararlanılan ve başvuru kaynakları arasında zikredilebilir. Aşağıda zikredilecek eserler konunun bazı yönlerine değinmiştir. Fakat etraflıca bilgiler belli bir düzen içerisinde ve kapsayıcı bir şekilde işlenmemiştir. Bu eserlerin ilgili yönleri taranarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Klasik Hanefi fikhî eserlerinin bazı bölümleri fetvada değişimle ilgili fetva misalleri içermektedir. Serahsî'nin (ö.483/1090) *el-Mebsût* adlı eseri, Kâsânî'nin (ö.587/1191) *Bedâi'si*, İbn Nüceym'in (ö.970/1563) *el-Bahrür Râik* adlı eseri, Mevslî'nin (ö.683/1284) *el-İhtiyar'ı*, İbnü'l Hümâm'ın (ö.861/1457) *Fethü'l Kadîr* adlı eseri gibi klasik Hanefi fikhîna dair eselerde çalışma ile ilgili bulgular ve hükümler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte belli unsurların değişmesi ile fetvanın da değişeceğini ilk müstakil ve kapsamlı bir şekilde değerlendiren İbn Kayyım el-Cevziyye'nin (ö.751/1350) "*İ'lâmü'l Muvakkîn*" isimli eseri zikredilebilir.¹¹ Akabinden daha özel olarak İbn Âbidîn'in (ö.1252/1836) *Neşru'l-'Arf fî Binâi Ba'di'l-Ahkâm 'ale'l-'Urf* adlı risalesi, Cibrîl b. Muhammed'in *Esbâbü Teğayyüri'l Fetva* adlı çalışması, Yusuf el-Karadâvî'nin *Müciâtü Teğayyüri'l Fetva* ve *el-Fetâvâ'ş Şâzze* adlı eserleri, Türkçe olarak Yüksel Salman'ın *Sosyal Değişme Ekseninde İslam Hukuku* adlı çalışması, Mehmet Erdoğan'ın *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* adlı çalışması, Yunus Keleş'in *Fesâdü'z Zamân* ile ilgili doktora çalışması, Baha Eddin Aljasem'in *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi* adlı doktora çalışması, Yaşar Yiğit'in *Zaman, Mekan ve Şartların Değişmesi İle Hükümlerin Değişmesi* meselesi adlı makalesi konu ile ilgili çalışmalara örnek olarak sunulabilir.

Biraz daha güncel çalışmalar olarak Merve Özdemir'in *İslam Hukukuna Göre Beden Üzerinde Tasarruf ve Organ Nakli* adlı doktora tezi, Merve Özyaykal'ın *Ölüden Organ Naklinde Tartışmalı İki Fikhî Mesele: Ölü Bedene Müdahale ve Beyin Ölümü* adlı makalesi, Ülfet Görgülü'nün *Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana -Genetik Müdahale İle İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış* adlı araştırma makalesi ve Soner Duman'ın *Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar – Sebepler – Analiz)* adlı çalışması gibi birçok araştırmayı zikretmek

¹¹ Ahmet Yaman, *Fikhînin Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.10.

mümkündür. Son olarak İslam hukuku alanı dışında tıpla alakalı çalışmalardan da Yeşim Doğan Alakoç'un *Adli Bilimlerde DNA Analizleri* adlı çalışması, Nurdan Uraş'ın *Anne Sütünün Oluşumu ve İçeriği*, Mustafa Koç'un *Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri* adlı çalışmaları söylemek mümkündür. Bunlara ek olarak tıp ve fikhın mezcedildiği Muhammed Numan Muhammed Ali el-Bu'dânî'nin *Müsteceddâtü Ulûmi't Tıbbiye ve Eserüha fi' İhtilâfâti'l Fıkhiyye* adlı eseri, Muhammed Ali Bârr'ın *Halkü'l İnsan beyne't Tıb ve'l Kur'an* adlı eseri de zikredilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM
(FETVA VE DEĞİŞİMİN TEORİK ESASLARI)

A. FETVA

Burada konunun teorik tarafı yani “fetva ve değişim” ile fetva kelimesiyle benzer kavramlarının mahiyetleri ve farkları arz edilmeye çalışılacaktır.

1. Fetva ve Değişim Kavramlarının Lügavî ve Istilâhi Tanımı

“**Fetva**” kelimesi ifta’ anlamında ism-i masdar olup sözlükte genç ve yiğit olmak gibi anlamları ihtiva eden yenilik ve tazeliğe delalet eden فَنُو \ فَنِي fiillerinin mastarlarından türemiş bir isimdir.¹² Bununla birlikte bazı bilginler fetva kelimesinin aslının “güç ve gençlik” anlamlarında değil de “açıklamak ve ortaya koymak” anlamlarına gelen “ibâne ve ızhâr” olduğunu söylemiştir.¹³ Terim olarak ise “bir hâdisе zuhurunda sorulan meseleye karşı bir hükm-i şer’îyi ilzam veçhile olmayarak ihbardan ibarettir” şeklinde tanımlanabilir.¹⁴ Bu tanım fetvanın yerleşmiş tarifidir. Fakat klasik fıkıh eserlerinde görüş (kavl) ve fetvanın birbiri yerine kullanılabileceğini de unutmamak gerekir. Buna binâen çalışmanın bazı yerlerinde fetva/görüş birlikte arz edilmiştir.

“**Değişim**” kavramı ise sadece hukukî hükümlerde değil hayatın her alanında varolan tarihi ve sosyal bir olgudur. Değişim kelimesi “fetva” kelimesi gibi teknik, bir bilime ait kelime olmadığı için bu kelimenin lügavî-ıstılahî anlam ayırımına gidilmeden kavram düzeyinde tanımı verilmeye çalışılacaktır. Değişim, “herhangi bir şeyde ya da alanda, belirli bir zaman sürecinde hemen herkes tarafından gözlemlenebilen farklılaşmadır” ya da daha genel olarak “doğada, toplumda ve insanın davranışlarında gözlemlenen farklılaşmadır.”¹⁵

Değişim, tanımdan da anlaşılacağı üzere sürekli ve kaçınılması mümkün olmayan bir olgudur. İslam hukuku değişimin varlığını görmezden gelmek bir tarafa bizzat olumlu yönde olan değişimi desteklemekte ve değişim esnasında keyfilikten uzak

¹² İbn Fâris, *Mu’cemü Mekâyisi’l Lüğa*, 4/473-474; Fahrettin Atar, “Fetva”, DİA., 12/486; Ahmet Muhammet Azb Musa, *el-Avâridü’l Müessira fi Teğayyüri’l Fetva*, s.327-328.

¹³ Muhammed Süleymân Aşkar, *el-Futyâ ve Menâhici’l-İftâ*, Mektebetü’l-Menâri’l-İslâmiyye, Kuveyt, s.8.

¹⁴ Yusuf Ziya Yörükân, “Bir Fetva Münasebetiyle: Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk”, s.141.

¹⁵ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.72; Nuri Kahveci, *Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi (Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi)*, s.45; Soner Duman, *Ebû Hanife’nin İctihatlarındaki Değişim*, s.441; Şirin Gül, *Toplumsal Değişim ve İslam Hukuku*, s.20.

belli ölçütler çerçevesinde hareket ederek sahih ve tutarlı sonuçlara ulaşmayı hedeflemektedir.

2. Fetva ve İctihad

İctihad kavramı zamanla genişlemiş ve birçok tanımı yapılmış bir kavramdır. Kaynaklardaki çoğu tanımdan hareketle ictihad kavramı için ortak bir tarif yapılacak olsa “fakihın şer’i bir mesele hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcamasıdır” şeklinde tarif etmek mümkün olsa gerektir.¹⁶ Hem kaynaklardan hem de mezhebin yerleşik kurallarından hüküm çıkarmak nasıl liyâkâti ve ehliyeti gerektiriyorsa bu çıkarılan hükmü önümüzde var olan meseleye uygulamak da aynı durumu gerektirir. Dolayısıyla bir açıdan elde edilen hükmü çözüm bekleyen meseleye uygulama işlemi olan ifta, ictihad ile de yakın ilişki içerisinde. Bu ilişki sebebiyle ilk dönemlerde müçtehit ile müftî kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Hicri beş ve altıncı yüzyıldan itibaren ise genellikle ictihad ile ifta birbirinden ayrı faaliyetler olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Bir başka açıdan ifade edilecek olursa, “ictihad daha çok bireysel ve akademik bir işleve sahipken iftâ, kurumsal ve pratik bir yönü çağırıştır olmuştur”.¹⁸ Özetle mezhepleşme süreçlerine kadar ictihad ile ifta beraberce kullanılmıştır. Özellikle mezkûr yıllardan sonra iki kavram arasında nüanslar oluşmaya, belirginleşmeye ve ifta işlemi ictihadın alt kısımlarında yer almaya başlamıştır. Genel olarak ictihadda tabiri caizse bir üretme varken, fetvada mezhepte oluşmuş hükmü nakletme vardır da denilebilir.

3. Fetva ve Hüküm

Fetva, sonuç itibariyle fakihin cüz’î amelî bir meselenin şer’î hükmünü belirtmesidir. Fakihin “fetva” diye nitelenen bu haber verme işlemi doğru veya yanlış olma ihtimalini bünyesinde barındırır. Fakat Allah’ın hitabının eseri olarak ifade edilen şer’î hükümde bu ihtimal söz konusu değildir. Buna ilave olarak bazı

¹⁶ Cessas, *el-Fusûl fi’l Usûl*, 4/12; Şâtıbî, *Muvâfakât*, “لَأَنَّ الاجْتِهَادَ هُوَ اسْتِفْرَاحُ الْوَسْعِ فِي تَحْصِيلِ الْعِلْمِ أَوْ الظَّنِّ” 5/51; Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İctihatlar*, s.54.

¹⁷ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, s.20-21.

¹⁸ Ahmet Yaman, *Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları*, s.34.

araştırmacıların ise hükümlerin değişebileni ve mukadderât alanında olduğu gibi değişmeyenleri vardır şeklinde bir ayırım gözettiklerini de göz ardı etmemek gerekir.¹⁹

“Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkar olunamaz” şeklindeki meşhur Mecelle kâidesi fetva ve hüküm ilişkisinde bazı ipuçları vermektedir. Zaten temelde bu kâide sadece örfe bina edilen hükümleri kapsamak için konulmuştu. Fakat kapsama alanı genişletilmiş neredeyse bütün hukûkî hükümleri kapsayacak şekilde kullanılır olmuştur.²⁰ Oysa delile ve burhâna dayanmayıp örf ve adete dayanan cüzî hükümler değişime uğrasa da küllî/genel hükümler bu alanın dışındadır. Şer’î hükümler farklılaşır, deverân eder ama hakiki anlamda bir değişim olmaz.²¹ Yine bu noktaya ilişkili olarak Hz. Ömer’in (r.a.) zekatın verileceği yerleri açıklayan ayette illetinin kalkması sebebi ile müellefe-i kulûba zekattan pay vermemesi de bu şekilde anlaşılmalıdır. Konjüktürün müslümanların lehine gelişip kuvvetlendiği bir zaman diliminde Hz. Ömer, kalpleri İslam’a ısındırılacak ya da korkularından emin olunması gerekli kişilere zekattan pay vermeyi gerekli görmemişti.²² Zamanı gelince, şartlar olgunlaşınca farklılaşmış ama hakiki anlamda değişmemiş olan ilgili hüküm yine karşımıza gelecektir. Nitekim müslümanların zayıfladığı ve gayri müslimlerin zararlarından emin olunmaya ihtiyaç duyulan zamanlarda mesela Ömer b Abdülaziz’in (r.a.) kendi hilafeti döneminde yaptığı gibi Hristiyan din adamlarına zekattan pay verilmiştir.²³

Fetvaya konu olan tikel durum ve hadiseler değişebilir ama şer’î hükümler sabittir. İletler değişmekte ve her bir illet için ayrı hükümler mevcuttur. “Şer’î hükümler varlıkta ve yoklukta illetlerle birlikte devarân eder”²⁴ şeklinde usûlcülerin ifadesi de

¹⁹ Ahmet Muhammet Azb Musa, *el-Avârıdu’l Müessira fî Teğayyürü’l Fetva*, s.347.

²⁰ İbrahim Özdemir, *Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım*, s.36; Bahaeddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvânın Değişmesindeki Etkisi*, s.14.

²¹ Arif Muhammed el-Cinâhî, *Eş-Şüzûz fil’l Fetva’l Muâsıra en-Nâtic ani’t Tatbiki’l Hâtî’ li Kâide “Teğayyürü’l Fetva li Teğayyürü’z Zaman*, s.811; Abdullah b Muhammed b Sa’d, *Hakikatü Teğayyürü’l Fetva ve Esbâbühü*, s.29; İbrahim Özdemir, *Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım*, s.26-27.

²² Nihat Dalgın, *Sosyal Değişim ve İslam Hukuku*, s.71.

²³ İsmet Kalkan, *Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûlî Bir Bakış*, s.91.

²⁴ Abdulvehhab Hallaf, *İlmü Usûli’l Fıkh*, Mısır: Darü’l Kalem, 8.Baskı, s.66 “فجميع الأحكام الشرعية تنبني على عللها، أي ترتبط بها وجودا وعمدا”.

bu durumu izâh etmektedir.²⁵ Hasılı fetva kavramı zaman zaman hüküm kavramı ile birlikte kullanılsa da aralarında bu anlamda farkların olduğu, hükmün fetva kavramına nazaran daha katı bir yapısının olduğu bilinmelidir.

4. Fetva ve Kaza

Yargılama hukuku kavramı olarak kaza, “mahkemede hakimin bağlayıcı bir şekilde şer’i hükmü ihbardır, kararıdır”²⁶ şeklinde tarif edilebilir. Kimi zaman fetva ile kadâ’ birbiri yerine kullanılsa da fetvada bağlayıcılığın, devlet otoritesinin olmaması onu kazâ’dan ayırır. Yani müftî fetvasıyla müsteftîyi amel etmeye zorlayamaz. Onun fetvası veya ichtihadı kendisini bağlar. Bu sebeble kendi ichtihadı dışında diğer bir müctehidin ichtihadı/fetvasıyla amel edemezken mahkemede kâdı kendisi için diğer müctehidin görüşünü takdir ederse uymak zorundadır.²⁷ Ayrıca müftînin fetvası özel bir husus yoksa soranı ve başkalarını da ilgilendirir. Bu açıdan genel niteliktedir ama kazâ’ fetva kelimesine nazaran daha özel niteliktedir. Fetvanın kapsamı da ayırıcı bir özelliktir. Zira fetva ibadet alanını diğer şer’î hükümlerin tamamını kapsarken kazâ’ yargı ve kanun konusu olabilecek hususları kapsar.²⁸

B. FETVADA DEĞİŞİM

Fetvada değişim isimli bu genel başlıkta öncelikle bir meşruiyet temeli oluşturulmaya çalışılacak sonra fetvanın değişiminin benzer uygulamalardan farkları ve nassa dayalı hükümlerdeki/fetvalardaki değişime nasıl bakılması gerektiği izah edilmeye çalışılacaktır.

1. Fetvada Değişimin Meşruiyeti

Kur’an ve sünnetin maksadlarını tam anlamıyla gerçekleştirmek için bazı şartlar çerçevesinde değişimlerin var olabileceği dikkat edilmesi gereken ilk noktadır.

²⁵ İsmet Kalkan, *Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûlî Bir Bakış*, s.89; İbrahim Özdemir, *Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım*, s.26.

²⁶ İbn Ferhûni, *Tebîrâtü’l Hükâm fi’l Usûli’l Ekdîyye ve Menâhici’l Ahkam*, “حَقِيقَةُ الْقَضَاءِ الْإِخْبَارُ عَنْ حُكْمٍ”, 1/11.

²⁷ Fahrettin Atar, “Fetva”, DİA, 12/488.

²⁸ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, s.23.

Kur'an-ı Kerim, mevcûd bazı hükümlerin belli gerekçe ve şartlar çerçevesinde değişebileceğine işaret etmiştir. Nesih olgusunu da bu bağlamda düşünmek mümkündür. Özellikle tedricî yöntemle serdedilmiş ayetler mesela içkiden bahseden ayetlerde²⁹ olduğu gibi bir değişim, bir kemâle doğru yönelme gerçekleşmiştir. Kur'an Kerîm bu hakikati zaten “*Biz bir ayetin hükmünü ortadan kaldırır veya unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadîrdir*”.³⁰ şeklinde ifade etmiştir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde genellikle ya bir olay meydana gelince ya da bir olay hakkında birisi bir şey sorunca ayet nazil olurdu veya hüküm Allah tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bildirilir O'da kendi uslûbu ve sözleriyle açıklardı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ahkam namına bir görüş beyan ettiği zaman eğer kendi ichtihadı, kendi görüşü olarak beyan etmiş ve içerisinde hata varsa bu Allah (c.c.) tarafından uyarılır ya da değiştirilerek tashîh edilirdi. Mesela Hz. Peygamber (s.a.v.), Bedir Savaşı'nda esirlerin fidye karşılığında salıverilmesi³¹ ve Tebük Gazvesi'nde münafıkların savaşa katılmamak için öne sürdükleri mazeretler neticesinde izin almaları³² konusunda ikâz edilmiştir.³³ Bunlar gösteriyor ki ne Kur'an'da ne de hadislerde genel ve donuk bir hüküm yapısı yoktur. Kulların maslahatlarına, daha kamil ve doğru olana doğru bir meyil vardır.

Değişimde zaman ve mekan unsurunun çok önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Kur'an-ı Kerim'deki nesih olgusunda dahi zaman ve mekan olgusuna vurgu vardır. Başka bir ifadeyle Kur'an'ın hedeflediği ve sonunda ulaşmak istediği bir insan profili vardır. Başlangıçtaki muhatapları bu ulaşılması hedeflenen neticeye henüz ilk aşama olarak uygun olmadıkları için bir taraftan tedricî metoduna başvurulurken diğer taraftan bununla birlikte nesh yöntemi uygulanmıştır.³⁴ Demek ki değişim öteden beri var olan, daha adil ve hakkaniyetli olana ulaşmak için atılan adımlardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisi de dayanağını söyleyerek görüşlerinde bazı değişikliklere gitmiş, bütün zaman ve mekanlarda geçerli evrensel mesajları olduğu

²⁹ Bakara 1/219, Mâide 5/90-91.

³⁰ Bakara 1/106

³¹ Enfal 8/67 “ (مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُنْجَنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ) ”

³² Tebve 9/42/47 “ (عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذْنَبْتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَّبِعَنَّ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ) ”

³³ Ferhat Koca, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler*, s.58.

³⁴ Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s.51.

gibi âna ve şartlara göre değişebilen ifadeler de kullanmıştır. Öncesinde emrettiği bazı uygulamaları sonradan serbest bırakıp ya da önce serbest bırakıp sonradan yasakladığı durumlar olmuştur. Mesela Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilk önce kurban etlerini stoklamayı³⁵ ve kabir ziyaretlerini³⁶ yasaklaması sonra serbest bırakması ortaya konan dinî ya da hukukî bir hükmün hayatın her alanında ve döneminde nasıl değişebileceğini açık bir şekilde göstermektedir.³⁷

2. Değişimin Mahiyeti ve Benzer Uygulamalardan Farkı

Fetvada değişim konusu ile benzer uygulamalar olabilir. Konu fetvada değişim olduğu için nesihte de fetvada değişimde olan hususun bir benzerinin olabileceği algısı uyanabilir. Netice itibariyle kabaca ikisinde de önceden var olan bir şeyin değişimi söz konusudur. Bunun yanında fukahanın bazen verdikleri fetvaların arkasında özellikle bilimsel bilgilere aykırı gibi gözüken bazı rivayetlerin olmasına da değinmek gereklidir. Acaba bu rivayetlere bakış nasıl olmalı ve bu rivayetler nasıl yorumlanmalı ?

a. Değişim ve Nesih İlişkisi

Zamanın ve değişen durumların ortaya çıkardığı sorunlara çözümler üretilmezse ve sabit olmayan alandaki görüş ve fetvalar değişmesi gerekirken halen kullanılmaya devam edilirse o vakit toplumda bazı olumsuzlukların oluşacağı bellidir. Bu anlamda hem fetvanın/hükmün değişmesi hem de Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde gerçekleşen nesih özellikle şer'i ameli anlamda toplumda oluşabilecek olumsuzlukları giderme amacı noktasında birleşirler. Yani dinin kamil ve maksatların hasıl olmasına nesih ve fetvanın değişimi birlikte katkı sağlar.³⁸ İki kavram da toplumun muhtaç olduğu hukuk düzenini daha kamil manada sağlama amacına matuftur.³⁹

Ortak noktalar ve amaçlar olsa da neshin değişimden farklı olduğu, aralarında bazı keskin çizgilerin varlığı da unutulmamalıdır. Fetvanın değişmesinde hükme temel

³⁵ Muvatta, *Bâbü İddihari Luhûmi'l Edahî*, 635.

³⁶ Abdurrezzak b Hemmam es-San'anî, *Musanef*, "Babün fi Ziyareti'l Kubûr-6910", 4/285.

³⁷ Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.32.

³⁸ Ahmet Muhammet Azb Musa, *el-Avâridü'l Müessira fi Teğayyüri'l Fetva*, s.344.

³⁹ şirin Gül, *Toplumsal Değişim ve İslam Hukuku*, s.33.

teşkil eden normun ya da nassın iptali söz konusu değilken nesihte bu durum mevzu bahistir.⁴⁰

Yukarıdaki ifadelerden özetle şu neticeye varılabilir: Şer’î hükümlerle ilgili olan nesh olayında hükmün sonradan gelen hükümle geri dönüşmesi mümkün olmayan bir şekilde iptali söz konusudur. Yani artık eski hükme bir daha dönme ihtimali hiç yoktur. Örf ve adetlere, bilginin değişmesine ve daha bunun gibi birçok sebebe binâen fetvaların değişmesi ise böyle değildir. Yani nesihte eski hükme dönmek hiçbir zaman mümkün değilken değişen fetvada eski fetvaya geri dönmek bazen mümkün olabilmektedir.

b. Nassa Dayalı Hükümlerde/Fetvalarda Değişim

Fukahanın şer’î ameli bir meselede hüküm verirken nassları göz ardı etmeyeceği âşikardır. Hz. Peygamber (s.a.v.), serdetmiş olduğu ifadelerinde kendi zamanının örf ve adetlerini veya insan olması hasebiyle mahza kendi görüşünü/ictihadını ortaya koymuş olabilir.⁴¹ Dolayısıyla evvel emirde bu hususu unutmamak ve verilen fetvaların dayandırıldığı hadislerle bu bilinçle yaklaşmak gerekir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadis-i şeriflerinde “*Ben de bir insanım, size din hakkında bir şey emredersem onu alın. Kendi görüşümden bir şey bildirdiğim zaman ben de insanım*”⁴² buyurarak yukarıdaki ifadeyi destekler bir bakış açısı ortaya koymuştur.

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ilgili hususta şöyle bir beyanı var, dolayısıyla zaman ne kadar ilerlerse ilerlesin başka bir görüşe meyletmek mümkün değildir şeklindeki genel yaklaşımlara karşı dikkatli olmak gerekir. Sayısı sınırlı, delâleti zannî ve belli illetlere dayalı nakil bilgisi de bu mantığa yakındır. İlgili ayetin dayandığı illet belli bir zaman devam edebilir. İlet değiştiğinde aynı görüş üzere devam edilmeyecektir. Müftî fetva verirken nasslara pekâla dayanacaktır. Fakat bu incelikler gözardı edilmeden meseleye bakılması gerekmektedir. Müsteftînin sorusu için başvurulacak ve ilk akla gelecek temel kaynaklar Kur’an ve sünnettir. Hal böyleyken müftîye sorulan bir soruya verilecek cevap, belli illetlere bağlanmış veya örf-adet üzerine bina edilmiş hükümlerle ilgiliyse müftî fetvasını bu illetlere ve örf-adet üzerine bina edilmiş

⁴⁰ Ferhat Koca, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler*, s.56.

⁴¹ Meryem Karadağ, *İslam Hukukundaki Değişim Olgusunun Furû-ı Fıkha Yansıması: Devlete İsyân Suçu (Bağy) Örneği*, s.20.

⁴² Müslim, *Fedâil*, 38 “إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ، إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِّنْ دِينِكُمْ فَخُذُوا بِهِ، وَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِشَيْءٍ مِّنْ رَأْيِي، فَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ”

hükümlere göre –eğer aradığı meselenin cevabı bu şekliyle nasslarda varsa- verecektir.

Hasılı özellikle bazı haberlerin arkasında zaman ve mekan faktörünün ve dahi tecrübî bilginin olabileceği unutulmamalıdır. Mesela fakihler hamileliğin en uzun süresi için iki yıl gibi süreler söyleyerek fetva vermişler ve bu fetvalarında asr-ı saadet zamanından nakledilen haberlere dayanmışlardır.⁴³ Oysa ilgili haberler vahye değil tıbbî bilginin sınırlı olduğu, zamanın tecrübesine ve duyularına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu hadîsleri ve bu hadîslere dayanarak verilen fetvaları kendi bağlamında ona göre yorumlamak icâp edecektir. Başka bir örnek olarak rivayetler, köpek yalamış bir kabın ilki toprakla olmak kaydıyla yedi defa yıkanmasını emreder.⁴⁴ Fakat birçok rivayette olduğu gibi bu rivayet de bünyesinde zaman ve mekan unsurunu içermektedir. O devirde toprak, başka alternatifi olmayan bir temizlik aracıydı. Günümüzde topraktan daha güçlü temizlik malzemeleri üretildiğinde bu durum için kesinlikle toprakla temizlenmesi gerekir demek maksadın pek anlaşılmadığını gösterecektir.

Zamanın ilerlemesi, yeni sorunların, meselelerin ortaya çıkması fakihin fetvasında dayandığı eser hakkında farklı yorumlara gitmeyi gerektirebilir. Farklı bir yorum ortaya koymak burada ilgili hadisleri/eserleri çiğnemek yada geri plana atmak demek değildir. Mesela Hanefilerde imamlık yapacak kimseler arasındaki tercih kriterleri hadise dayanılarak belirlenmiş, ilk dönem Hanefî fakihleri de fetvalarını bu doğrultuda vermişlerdir. Hadis-i şerifin ifadesine göre topluma Allah'ın kitabını en iyi okuyanın imamlık yapacağı, eğer bunda eşitlik varsa sünneti en iyi bilen imamlık yapacağı bildirilmiştir.⁴⁵ Hanefî fakihlerinden Ebû Yusuf (ö.182/798), kendi devrinde imamlık yapacak kimsenin ilk önce en iyi okuyan kimse olması gerektiğini belirtmiştir. Zira o devirde en iyi okuyanlar aynı zamanda en bilgili kimseler olarak görülmekteydi. Müteahhir Hanefiler ise kendi zamanlarında kişinin iyi okuyucu olmasına rağmen ahkamı bilemeyebileceğinden ahkamı en iyi bilen kimse önceliğin

⁴³ Tahâvî, *Şerhü Müşkili'l Âsâr*, 7/288; Beğâvî, *Şerhü's Sünne*, 9/305; İsmail b. Ömer. Kesîr, *Müsnedü'l Fârûk*, 1/429; İbnü'l Hümâm, *a.g.e.*, 4/362. “ قَالَ (وَأَكْثَرُ مَدَّةِ الْحَمْلِ سَنَتَانِ) لِقَوْلِ عَائِشَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا “ - الْوَالِدُ لَا يَبْقَى فِي الْبَطْنِ أَكْثَرَ مِنْ سَنَتَيْنِ وَلَوْ بَطَلَ مَغْزَلٍ ”

⁴⁴ Müslim, *Taharet*, 1/234.

⁴⁵ İbn Mâce, *İkâmetü's Salât ve's Sünnetü fiha*, 46 “ يَوْمَ الْقَوْمِ أَقْرَوْهُمْ لِكِتَابِ اللَّهِ، فَإِنْ كَانُوا فِي الْقِرَاءَةِ سِوَاءَ فَأَعْلَمَهُمْ “ ”بِالسَّنَةِ”

ona verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.⁴⁶ Başka bir ifadeyle “ilk olarak sünneti en iyi bilen imamlık yapacak, bu hususta eşitlik varsa Allah’ın kitabını en iyi okuyan imamlığa geçecektir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde sahâbenin en iyi Kur’an okuyanları aynı zamanda en bilgili olanlarıydı. Fakat zaman değişti artık Kur’an okuyanlar genellikle bilgisiz kimseler oldular. Dolayısıyla değişen devirde sünneti en iyi bilen öne geçirilmesi gerekir” şeklinde meseleyi izah etmişlerdir.⁴⁷ Sonraki dönem fakihleri, hadîste böyle bir sıralama var, ilk dönem fakihleri de bu hadîslerle paralel görüş beyan etmişler o zaman bize aynı görüşü devam ettirmek gerekir dememişlerdir. Fukahanın bazı fetvalarında böylesi haberlere dayanması meselesini de bu mantıkta düşünmek doğru olacaktır.

Fukahanın verdiği fetvalarda rivayetlere dayanmasının bir başka örneği evlilik nafakasıyla ilgili olabilir. Evlilik nafakasının kapsamına İslam hukuçularının ittifakı ile giyim, gıda ve mesken girmektedir.⁴⁸ Hizmetçi gibi ihtilafli olanları da vardır. Hanefi fakihler bu sayılan evlilik nafakası maddelerine eşin sağlık giderlerini eklememişler; sağlık giderlerinin evlilik nafakasına dahil olmadığı şeklinde fetva vermişler ve bu husustaki ilgili hadislerde sağlık harcamalarının geçmediği de ifade edilmiştir.⁴⁹ İnsanın hayatını devam ettirmesinde gıda ve giyim kadar artık sağlıklı olmasında bir o kadar elzendir. Sağlıklı olmak, sağlıklı kalmak için gösterilen çaba geçmiştekenden çok daha fazla almıştır. Zamanımızda evlilik nafakası kapsamında yer almıyor diye kocanın bu sağlık giderleri ile ilgili nafakaya yanaşmaması ailedeki sevgi-saygı ve aile içi bağları zayıflatır ve bu hal İslamî ve insanî olarak da kabul edilemez. Binâenaleyh zamanımızda özellikle artan bedenî/ruhî hastalıklara karşı eşin sağlık harcamalarının evlilik nafakasına dahil edilerek geçmişteki fetvaların değişmesi, güncellenmesi gerekir.⁵⁰

Fakîh, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ifade ettiği, belirttiği bir hususu hatta bir kuralı belli bir zaman kabul etmiş, uygulamış ve dahi o hadîsle uyumlu ve paralel fetva vermiş olabilir. Zaman ilerleyip nassa olan bakış açısı ve nassın yorumu değiştiğinde

⁴⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 1/42; Kâsânî, *Bedâiu’s Sanaî*, 1/157.

⁴⁷ Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/57.

⁴⁸ Mevsîlî, *el-İhtiyâr.*, 4/4.

⁴⁹ Begavî, *İddet*, 11 “وَأَلْهَنَ عَلَيْكُمْ رِزْقَهُنَّ وَكَسَوْتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ”; Ebû Davûd, *Nikah*, 41 “أَنْ تَطْعَمَهَا إِذَا طَعِمْتَ، قَالَ: “وَتَكْسُوَهَا إِذَا اكْتَسَيْتَ - أَوْ اكْتَسَبْتَ - وَلَا تَضْرِبَ الْوَجْهَ، وَلَا تَفْتَحَ، وَلَا تَهْجُرَ إِلَّا فِي الْبَيْتِ”;

⁵⁰ M. Zeki Uyanık, *İslâm Aile Hukukunda Evlilik ve Boşanma Nafakası Bağlamında Süresiz Nafaka Yasası*, s.65-66.

fakih fetvasını değiştirmek durumunda kalabilir. Mesela Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında arpa ve buğday mekîlâtan kabul edilirdi. Zira konu ile ilgili hadislerin ifadeleri gayet açıktır.⁵¹ İlgili hadislerden ötürü fakihlerin de bu yönde fetva vermeleri beklenir. Ebû Yusuf'un arpa ve buğdayın mekîlâtan değil mevzûnâtan olduğunu söylemesi ve bu yönde fetva vermesi nassa aykırılık demek değildir.⁵² Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında gelişen anlayış o yöndeyken Ebû Yusuf zamanında gelişen örf, uygulama ve anlayış da bu yönde olmuştur. Hasılı ta'lili mümkün, dönemsel ve yerel örfi gerçeklere dayalı haberler, kendi bağlımlarında anlaşılmalı hiçbir zaman ebedî ve evrensel bilgiler olarak sunulmamalıdır.

3. Sabit ve Değişkenlik Açısından Fetvada Değişimin Alanı

Meseleye fikhın usûlü ve furûu noktasında giriş yapmak ve detaylandırmak faydalı olacaktır. Fikhın usûlünde temelde bir değişmeden bahsetmek mümkün olmazken fikhın furû' u değişme noktasında usûle göre daha esnektir.⁵³ Daha önceden ortaya konulmuş bir görüş ya da fetva eğer değişmiş ise genelde usûl eserleri bunu "teğayyürü'l icthad" olarak furû' eserleri ise "rucû" olarak ifade etmişlerdir.⁵⁴ Değişim fikhın sabiteleriyle birlikte klasik fikh eserlerinin tamamında hangi adla olursa olsun bir şekilde mevzu bahis edilmiş hakkında örnekler serdedilmiştir.

İslam hukukundaki her hüküm tekdüze ve aynı sınıf içerisinde değerlendirilmez. Hükümlerden bazıları gaye ifade ederken bazıları vesîle ifade eder. Gaye ifade eden hükümlerden kasıt makâsıd türü hükümlerdir. Yani kendilerinde bulunan maslahat ya da mefsedetten dolayı elde edilmesi ya da uzaklaşılması amaçlanan hükümlerdir. Vesîle ifade eden hükümlerden kasıt ise makâsıddan olan hükümlerin gerçekleştirilmesi kendilerine bağlı olan hükümlerdir. Mesela ağız temizliği gaye, misvak vesiledir. Devlet liderinin ümmet içerisinde her açıdan güçlü kimselerden seçilmesi genel maksaddır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "İmamlar (devlet başkanı) Kureyş'tendir"⁵⁵ manasındaki sözü bu maksadı o devirde gerçekleştirecek bir vesile

⁵¹ Müslim, *Zekat*, 4; Hadislerde hacim ölçüsü olan sa' şeklinde geçmektedir.

⁵² Yaşar Yiğit, *Zaman Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi*, s.87.

⁵³ Abdullah b Muhammed b Sa'd Âlü Hanin, *Hakikatü Teğayyürü'l Fetva ve Esbâbühü*, Mecelletü'l Buhûsi'l İslâmiyye, Suudi Arabistan-2018, s.29.

⁵⁴ Soner Duman, *Ebû Hanife'nin İctihatlarındaki Değişim*, s.442.

⁵⁵ Yaşar Yiğit, *Zaman Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi*, s.99.

hükümdür. Dolayısıyla burada esnek olan ve değişmeye müsait olan alan usûl-ı fikhın vesâil türündeki hükümleridir.⁵⁶

Maksatlara ulaştıracak vesile hükümler zamanla değişime uğrayabilir. Yani geçmişte bir maksadı muayyen bir vesîle hüküm gerçekleştirirken şimdi başka vesîle hüküm gerçekleştirebilir. Mesela sefihin hacrı yerine sefihin teşhîr ve duyurulması sağlanabilir.⁵⁷ Yani makâsıd sabittir, vesâil belli kaideler çerçevesinde esnetilmeye müsaittir.

Helal-haram konuları ve mukadderât sahasında olduğu gibi hükümlerden bazıları ta'lile müsait değilken bir kısmı da müsaittir. Ta'lile müsait olan kısımda şartlara ve zamana göre değişimler olabilir. Yine usûl açısından bakıldığında hükümlerden vahye dayananlar ve ictihada dayananlar şeklinde bir ayrıma gidilerek değişimin ictihada dayanan hükümlerde daha çok hissedileceği sonucuna varılması mümkün olduğu gibi değişim, genel teşrî getiren hükümlerin karşısında bulunan özel teşrî getiren hükümlerde de olabilir sonucuna rahatlıkla varılabilir. Mezhep görüşlerinden farklı olarak mesela şarap içene belli alet ve sayılarla olmaksızın dövme cezası tatbîk edilmiştir. Bu genel teşrî bir uygulama olmadığı için mezhep kabulünden farklı olarak değişime uğrayabilmiştir. Bu haldeki kişiye Hz. Ebû Bekir (r.a.) kırk sopa vurdururken, Hz. Ömer (r.a.) seksen sopa vurdurmuştur.⁵⁸

Furû-ı fikh açısından değişim noktasında ibadet alanına bakılacak olursa ibadetlerin özünde bir değişiklik söz konusu değildir. Ancak edası için bazı düzenlemeler söz konusu olabilir. Muâmelat alanı ve diğer furu' fikh alanlarında vesâil alanına dahil olan, uygulama ve örnekleme mahiyetinde olan zaman ve mekan unsurlarını taşıyan görüş ve hükümlerde değişme olabilir diye genel bir sonuca varılabilir.

Fetvanın değişmesinde müessir olan etkenler ne kadar çok olursa olsun hemen hemen bütün değişim sebeplerinde bir esnekliğin var olduğu görülecektir. Bu katı olmama durumu İslam hukukunda var olan ve “değişmez öz” diye tabir edebileceğimiz alanla birlikte düşünülmelidir. Esneklik İslam hukukunun ilke ve amaçlarını ortadan kaldıracak her türlü oynama demek değildir. Esneklik, İslam

⁵⁶ Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s.107-108.

⁵⁷ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, s.96.

⁵⁸ İbn Âşûr, *Makâsıdü's Şeriatü'l İslamiyye*, 3/167; Mehmet Erdoğan, *a.g.e.*, s.125.

hukukunun zamanın getirdiği yeni problemleri karşılama ve onları hukukta hak ettiği yere yerleştirme kabiliyeti olarak ifade edilebilir. İslam hukukunun esnekliği sadece hicrî 2. ve 3. asırlardaki fetvalara hapsedilemez. Zaman ne kadar ilerlerse ilerlesin örfe dayalı fetvada değişimden tutun, bilgi eksikliğine dayalı gerekçelere kadar birçok alanda -modern zamanlar da dahil olmak üzere- fetvalar değişebilir.

Fıkıhta sâbit ve değişken denildiğinde aynı anda teabbüdî hükümler ve ta'lîlî hükümler akla gelmektedir. Teabbüdî hüküm denildiğinde zihinde oluşması gereken tasavvur şu olmalıdır: "Aklın kapsama alanına girmeyen, illeti de akılla tam manasıyla anlaşılmayan Şari'in kendisiyle neyi amaçladığını gizli bıraktığı hükümlerdir."⁵⁹ Aklın kapsama alanına girmeme ifadesini mutlak ve sınırsız olarak anlamak pek doğru olmayacaktır. Teabbüdî hükümler de aslında ma'kûldür ama vaz' edilmiş gerekçesi akılla tam olarak algılanamamaktadır. Bu sebeple kıyasa konu olmayıp değişimin sınırları dışındadır.⁶⁰ Buna karşın ta'lîlî hükümler ile ilgili zihnimizde oluşması gereken tasavvur da şu olmalıdır: "İstinbâten olsun mansûsen olsun vaz'edilmiş gerekçeleri belli edilmiş hükümlerdir."⁶¹ İslam hukukunda nasıl telakkî edilmişse o şekilde uyulması gereken alanlar vardır. Mesela oruç kefâreti ödeyecek bir kimsenin sırf maddî durumunun iyi olması sebebiyle cezanın caydırıcı olması düşünülerek kefârette iki kamerî aylık orucu ıttan yani köle azadından öne almak doğru olmayacaktır. Çünkü mezkûr kefâret, sıralaması ile birlikte sabittir.⁶² Değişime kapalı bu alan sûbut ve delâlet açısından kesin, zamanın örf ve adetlerine dayanmayan nasların belirlediği alan olup had cezalarını, bir kısım aile hukuku konularını, miras payları gibi hususları kapsamaktadır.

Sürekli değişen, yarının dünden farklı olduğu bir zamanda değişime kapalı bu alan, günden güne değişmekte olan dünyada ayakların daha sağlam yere basmasını sağlamaktadır. Bu alanlarda değişiklik olsa bile bu ta'lîlî olmayan ilgili alanların vesâiline yada edâsına dönük düzenlemelerdir, esasına dönük değildir. Mesela hac ibadeti hem bedenen hem de mâlen yapılan İslamın temel ibadetlerinden birisidir. Bu

⁵⁹ Abdullah Kahraman, *İslam Hukuk Düşüncesinde Teabbüdî Hükümler ve Teabbüdiyyât Sahası Üzerine*, s.28.

⁶⁰ Abdullah Kahraman, *a.g.e.*, s.51.

⁶¹ Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçithatlar*, s.34.

⁶² Arif Muhammed el-Cinâhî, *eş-Şüzüz fil'l Fetva'l Muâsıra en-Nâtic ani't Tatbîki'l Hâtu' li Kâide "Teğayyürü'l Fetva li Teğayyürü'z Zaman*, s.810; Müsellim b Muhammed ed-Düserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fi Teğayyürü'l Fetva*, s.121.

ibadet için vesile konumunda olan mikat sınırları vardır. Hz. Ömer (r.a.) tarafından sonradan kurulmuş olan Basra ve Kufe gibi şehirlerdeki insanların Kabe'ye ulaşacakları yeni mikat yerlerinin belirlenmesi ya da Abdülmelik b. Mervan zamanında Mescid-i Haram'daki saf düzeninin dairevî hale getirilmesi ibadetin vesile alanındaki değişimlerine örnektir.⁶³ Dolayısıyla illetlendirilemeyen teabbüdî alanlarda kural olarak kökten bir değişim mümkün değildir şeklinde bir açıdan “mevrid-i nasta ictihada mesâğ yoktur” kâidesine de dayanarak genel bir kural hep ifade edilir. Mesela domuzun haramlığı yukarıdaki ifadeyi en iyi şekilde açıklayabilecek örneklerden bir tanesidir. Bununla birlikte illetlendirilmesi mümkün olan alanlar da vardır. Şaraptaki iskâr vasfı da bunun en meşhur örneklerindedir. İstihâle ile sirkeye dönüşen şarapta haramlık ortadan kalkar. Görüldüğü üzere burada illetlendirme zahir bir şekilde vardır. Fakat aynı mantıktaki illetlendirme özü itibariyle haram olan domuzda yoktur. Bu sebeple -farklı yorumlar olmakla birlikte- domuzu istihâleye tabi tutunca temiz olur sonucuna varmak mümkün olmayacaktır.⁶⁴

Üzerinde ittifak edilmiş fetvalar değişebilir ve farklı görüşlere, hükümlere meyledilebilir. Bir konuda herhangi bir fetva üzerinde belli dönem ittifak sağlanmış olabilir ama bu o fetvanın değişmeyeceği anlamına gelmez. Hanefi imamlarının ittifak ettiği bir konuda sonradan Hasan b Ziyad'ın (ö.204/819) görüşünün tercih edilebildiği durumlar buna örnektir.⁶⁵ Ya da bir müftî açık ve net bir şekilde daha önceden belki de uzun süreler verdiği fetvadan başka bir fetvaya dönebilir, görüşünü ictihadını değiştirebilir. Ayrıca müçtehit/müftî için, yeni görüşü veya fetvası daha doğru eski görüşü veya fetvası yanlıştır da denilmez. Çünkü yeni fetvası eski fetvasını nakzetmez.⁶⁶ Hata-isâbet ihtimali olan bir beşeri çabada müçtehit o zaman dilimi, mevcût şartlar ve bilgi birikimi içerisinde zann-ı galibine göre o görüşü ortaya koymuştur.

⁶³ Salim Ögüt, *Mikât*, DİA., Ankara- 2020, 30/48; Ebû Zekerriyya Muhyiddîn en-Nevevî, *el-İdâh fî Menâsiki'l Hacc ve'l Umre*, s.440. Abdullah b Muhammed b Sa'd, *Hakikatü Teğayyüri'l Fetva ve Esbâbühü*, s.31; Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.10.

⁶⁴ Şeyma Ülger, *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlili (Mecmeu'l Fıkhi'l İslamî ed- Düvelî Örneği)*, s.144.

⁶⁵ Süleyman Kaya, *Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim*, s.102.

⁶⁶ Soner Duman, *Ebû Hanife'nin İctihatlarındaki Değişim*, s.442.

Kur'an-ı Hakîm bize dinimizi kemâle erdirdiğinden bahseder.⁶⁷ Bu tür ayetlere, bununla doğrudan ya da dolaylı hadîslere dayanarak mevcûd hüküm veya görüşler değişim alanı içinde değerlendirildiğinde kaçırılmaması gereken nokta, ilgili nassların dinin sabiteleri, genel prensipleri ile alakalı olduğudur. Değilse illetlendirilebilen özellikle örf temeli olan, zaman ve mekan unsuru taşıyan tâli meselelerde değişim olmuş ve olacaktır. Ayrıca değişimin mümkün olmaması için şer'î hükümlerin tamamının istisnâsız delâletlerinin kat'î bir şekilde gelmesi gerekir. Oysa böyle olmamış nasslar baştan sona incelendiğinde görülecektir ki bilinçli bırakılmış bir boşluk vardır ve buna göre zamanın gereklerine ve şartlarına uygun hükümler vaz' edilmiştir.⁶⁸ Tarihe hapsedilmiş, donuk bir hukuk sisteminin zamanın ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği aşîkârdır. Bu anlamda dinin kemâliyetini de zamana göre kendisini yenileyebilen hukuk sisteminde ve özü itibariyle içtihadî kapalı, ta'liî olmayan ibâdât gibi, mukadderât ya da genel kâidelerin belirlendiği alanlarla birlikte düşünmek gerekir.

İslam hukukunda sabitleyici bir görevi olan ve şer'î delillerden sayılan icma ümmetin, ittifak ettiği hükümlerde masum olduğunu göstermektedir. Değişimin muteber icma alanında da (eğer icma örf ve maslahat gibi konular üzerine inşa edilmemişse) mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Eğer icmanın dayanağında örf ve maslahat özelinde zaman ve mekan faktörü varsa orada da fetvalar açısından bir değişim yaşanabilir. İslam tarihi boyunca muteber kabul edilen dayanağı örf ve maslahat gibi konular olmayan her icmanın insan bedeni ile en çok ilgilenen bilim olan tıbbın çok sonraları ulaştığı bilgilerle çelişmemiş olması da dikkat çekilmesi gereken bir noktadır. Daha açık bir ifadeyle söylenecek olursa geçmişte icma ile bir konu hakkındaki hüküm şu denildikten sonra zaman ilerleyip tıp geliştikten sonra geçmişte oluşmuş icmâi yeni ortaya konulan hiçbir tıbbî ve bilimsel bilgi değiştirmemiş bilakis uyum göstermiştir.⁶⁹

Ayrıca meselenin müftî tarafı olduğu gibi müsteftî tarafı da vardır. İlerleyen sayfalarda daha net ifade edileceği üzere değişimin iki taraflı olabileceği de unutulmamalıdır.⁷⁰ Yani verilen fetvalarda müsteftînin durumu da fetvanın

⁶⁷ Mâide, 5/3.

⁶⁸ Ahmet Muhammet Azb Musa, *a.g.e.*, s.344-345.

⁶⁹ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, 205.

⁷⁰ Mehmet Erdoğan, *İslam Hukuku ve Değişim : Sâbiteler ve Değişkenler*, s.137.

değişmesinde fevkalâde etkili olabilir. Bu nedenle şu iki örnek müftî vasfını hâiz kimseler için karşı tarafın/müsteftînin durumunun ne kadar önemli olduğunu ifade etmektedir. Hz. Osman (r.a.) normalde Mina'da namazı kasr ile kılacakken insanların cehaletine binâen dört rek'at olarak kılmış fetvası da bu yönde olmuştur. Mütekaddimûn dönem Hanefî fakihler ramazan ayındaki namazda hatmin sünnet olduğunu söylemişlerken, müteahhirûn dönem Hanefiler bunun, insanların namazdan nefret etmesine mescidlerin boşalmasına sebep olabileceğinden dolayı terkinin caiz olduğuna fetva vermeleri bu bağlamda zikredilebilecek önemli örneklerdir.⁷¹ Normalde Hz. Osman'ın namazı kasr ile kılması teravihin de hatimle kılınması gerekirdi. Fakat müsteftînin durumu müftî için o kadar önemli ki fetvasını bazen belli kurallar içerisinde değiştirmek durumunda kalabilmekte veya başka görüşlere meyledebilmektedir.

Hâsılı zamana, mekana, müçtehitlerin ictihadına göre değişmeyecek bir alan olduğu gibi belli durumlara göre değişmeye müsait ve dahi değişmesi gerekli bir alan İslam dininin bünyesinde hep var olmuştur.⁷² Dikkat edilirse değişime dair sunulan örneklerde teabbüdî hükümler bile olsa öze dönük bir tebeddül/teğayyürün olmadığı, uygulama ve eda biçimine dönük bir değişimin var olduğu görülür.⁷³ Bu sabitelerle örülmüş alanın karşısında bir de değişimin mümkün olabileceği alanlar vardır. Mesela sübût ve delâlet açısından zannîlik niteliği taşıyan naslarla belirlenmiş olan hukuk alanı, ictihada ve dolayısı ile değişime açık alanlardan birisi olarak kabul edilebilir. Ya da vahiy devam ederken İslam toplumunda cârî olan örf üzerine oluşturulmuş hukuk alanı ve müçtehitlerin ictihadları ile oluşmuş alanlarda değişimler olabilir.⁷⁴

Özetle söylenecek olursa, genel olarak değişimin alanını daha çok özel teşrî' getiren, ta'lil edilebilen ve vesâil türünden hükümler oluşturmaktadır. Değişimin ya hiç ya da çok cüz'î miktarda ve belli şartlar çerçevesinde olacağı alanlar içerisine genel teşrî getiren, illetlendirilmeyen teabbüdî, belirli süre ve miktarlarla sınırlanan, Şari'ın bizzat haram ya da helal olduğunu belirttiği, ibadet ve makâsîd türünden hükümler dahil edilebilir.

⁷¹ Müsellim b Muhammed ed-Düserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fi Teğayyürü'l Fetva*, s.111-199.

⁷² Mehmet Erdoğan, *İslam Hukuku ve Değişim : Sabiteler ve Değişkenler*, s.130-135; Müsellim b Muhammed ed-Düserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fi Teğayyürü'l Fetva*, s.120.

⁷³ İsmet Kalkan, *Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûlî Bir Bakış*, s.92; Şirin Gül, *Toplumsal Değişim ve İslam Hukuku*, s.39.

⁷⁴ Abdullah b Muhammed b Sa'd, *Hakikatü Teğayyürü'l Fetva ve Esbâbühü*, s.32.

4. Fetvada Değişiminin Başlıca Sebepleri

Fetvanın değişim sebepleri gerek klasik gerekse modern eserlerde çeşitli şekillerde maddelenmiştir. Fetvanın değişimini, bilimsel ve teknolojik gelişime dayalı hızını belki de insanlık tarihinin son yüz- yüz elli yılı ispatlamaya gayet rahat bir şekilde yetecektir. Teknolojik ve bilimsel ilerlemenin yanına kültür ve bilgi seviyesi gibi değişime etki edecek bazı maddeler de eklenebilir.⁷⁵ Bu hususta birçok açıdan örnekler vermek mümkündür. Mesela adli tıp ve laboratuvar incelemelerine dayanan modern ispat vasıtaları, nesepte olduğu gibi suç ve cezaların tespit ve uygulanmasında da beyyine ve ikrarın yanında zikredilmesi gereken bir başka kuvvetli ispat vasıtası olmuştur. Bilim ve teknolojinin ileri seviyelere ulaşması fetvalardaki zann-ı galibin, ihtimalli durumların kesin kanaate evrilmesine vesile olmuştur.

Fetvanın değişmesine sebep olan etkenler konusunu işleyen eserlerde değişimin sebeplerinin sayısı farklılık arz etmektedir. Bazı araştırmacıların bilginin değişmesi gerekçesini zamanın değişmesi gerekçesi içinde, umûmü'l belva maddesini durumun değişmesi maddesi içinde değerlendirmelerinde olduğu gibi bazı sebepler diğer bazı değişim sebeplerin içerisinde değerlendirilebilmiştir.⁷⁶

Fetvanın değişmesine sebep olacak unsurlara yenileri de eklenebilir; mesela Yusuf el-Karâdâvî, alimlerin eskiden değişim sebeplerini mekanın, zamanın, hal ve örfün değişmesi gibi dört ana başlıkta topladığını ama bunlara ek olarak günümüzde bilginin, insanların hâcetlerinin ve imkanlarının, umûm-ı belvanın, siyasi-iktisâdi-toplumsal durumları, düşünce ve fikirlerin değişmesi gibi birçok sebebin eklenebileceğini ifade etmiştir.⁷⁷

Aşağıda fetvanın değişimine etki eden ve sekiz madde olarak belirlenen sebepler örneklerle beraber zikredilmeye çalışılacaktır. Zaman etkeni gibi fetvada değişimde son derece etkili olan bazı sebepler biraz daha detaylandırılacaktır.

⁷⁵ Şirin Gül, *Toplumsal Değişim ve İslam Hukuku*, s.24.

⁷⁶ İbrahim Özdemir, *Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım*, s.22-23; Fatih Yücel, *Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış –Din İşleri Yüksek Kurul Karar ve Fetvalar Örneği-* s.1134-1135.

⁷⁷ Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.11.

a. İlet Sebebi

Fetvanın, üzerine bina edilen illeti değiştiğinde fetvanın değişeceği aşıkar bir durumdur. Yani illet unsuru da fetvanın değişebilmesinde etkilidir. Dikkat edilmesi gereken birinci nokta illetin doğru tespit edilmesidir. Fetvada, illetin değişmesi bağlamında değişimden bahsedilecekse bu hususa büyük derecede dikkat etmek icâp eder. Mesela cilbbı emreden ayetin tefsirlerinde farklılıklar olsa da nuzl sebebi olarak birkaç fasığın çeşitli nedenlerle dışarı çıkmak zorunda kalan kadınlara cariyeye zannıyla sarkıntılık yapmaları ifade edilmektedir.⁷⁸ Buna binaen genel kabul olmamak kaydıyla illetin, cariyeye kadın ile hr kadını ayırmak için cilbbın emredildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır.⁷⁹ Oysa hiçbir fakih nuzl sebebi olarak anlatılan bu hadiselerin ortadan kalkmasıyla ayetin hkmnnde ortadan kalkacağını söylememiş cilbb/dış giysi konusunda hr ile cariyenin aynı hükümde olduğunu söylemişlerdir.⁸⁰ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere illetin değişim noktasında iyi tespit edilmesi elzemdir.

İlettin, az karşılaşılsa da zil olup hükmün/fetvanın sâbit kalabileceği bu başlık özelinde unutulmaması gereken bir başka noktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), müşriklerin “müslümanlar Yesrib hummasına yakalandı” iddialarına karşı aşhabına gclerini ve dayanıklılıklarını göstermek için  şavtta remel ve ıztıba yapmalarını istemiştir.⁸¹ Bu olayda illet ortadan kalkmış olmasına rağmen tavafta remel ve ıztıba’ devam etmektedir. Bu sebeble Hz. Ömer (r.a.): “Biz onunla müşriklere karşı gc gösterisinde bulunduk, Allah müşrikleri helak etmişken remelden bize ne” demiştir.⁸² Fakat her ne kadar illet kalksa da Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yaptığı bir sünnet olması sebebiyle yapılmaya devam etmektedir. Buradan anlaşılıyor ki illet zail olsa da hüküm uygulanmaya devam edebilmektedir.

Fukahanın hükümlerin illetleri noktasında bakış aıllarının değişmesini de “illet sebebi” başlığı altında değerlendirmek mümkün olabilir. Nitekim fakih bazen

⁷⁸ Taberî, Câmiu’l Beyan, 17/360 “ وَكَانَ بِالْمَدِينَةِ رِجَالٌ مِنَ الْمُنَافِقِينَ إِذَا مَرَّتْ بِهِمْ امْرَأَةٌ سَيِّئَةَ الْهَيْئَةِ وَالرَّيِّ، حَسِبَ “ الْمُنَافِقُونَ أَنَّهَا مَرْثِيَةٌ وَأَنَّهَا مِنْ بَغْيَتِهِمْ، فَكَانُوا يُؤَدُّونَ الْمُؤْمِنَاتِ بِالرَّفْقِ، وَلَا يَعْلَمُونَ الْخُرَّةَ مِنَ الْأَمَةِ ”.

⁷⁹ Yahya Yaşar, *Ahzâb Sresi* 59. *yetin Sebeb-i Nuzl Rivâyeti zerinden Tarihselliği Meselesinin Analitik Tahlili (Kur’an Yolu Tefsiri özelinde)*, s.102-104.

⁸⁰ İsmet Kalkan, *Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûli Bir Bakış*, s.99.

⁸¹ Müslim, *Hacc*, 39.

⁸² Buhari, *Hacc*, 57.

müsteftinin durumu bir tarafa kendisinde gerçekleşen bakış açısının değişikliği, yeni delillere ve bilgilere ulaşması gibi gerekçelerle fetvasını değiştirebilmiştir. Kasıtlı öldürme ve yaralama olaylarında zanlı öldürmediğine dair yeminden yüz çevirir, yemin etmeye yanaşmazsa kendisine İmam Muhammed (ö.189/805), Ebû Yusuf (ö.182/798) ve Ebû Hanîfe'ye (ö.150/767) göre kısas uygulanır. Ebû Hanîfe daha sonra bu fetvasını değiştirip yemin edinceye veya suçunu söyleyene dek hapsedilir kısas tatbik edilmez şeklinde fetvada değişim örneği ortaya koymuştur.⁸³ Ebû Hanîfe, şahitler ortada yokken hırsızlık cezasına binaen el kesme işleminin yapılamayacağını ifade etmişken sonradan fetvasını değiştirmiş şahidin mahkeme huzurunda bulunmamasını veya ölmesini adaleti zedeleyici bir durum olarak görmemiş ve cezayı uygulayarak fetvada değişim örneği sergilemiştir.⁸⁴

Kıtlığın baş gösterdiği zaman diliminde Hz. Ömer'in hırsızlara olan uygulaması, bir anda verilen üç talakın ne ifade ettiği, ehli kitap kadınlarla evlenme, iktisadi şartlardaki değişikliğin diyet miktarlarına etkisi gibi örnekler illet noktasında sosyal değişimin İslam hukukundaki yansımalarını göstermektedir.⁸⁵

b. Zaman Sebebi

Fetvanın değişiminde etkili olan unsurların belki de en önemlisi zaman faktörüdür. Zaman unsuru fesâdü'z zamân kavramıyla da ifade edilmiştir.⁸⁶ Fikhî bir ıstılah olarak “fesâdü'z zamân” kötülüğün arttığı günahların çoğalarak artık iyice alışkanlık haline geldiği, günahlar sebebiyle tabiât, huy ve ahlakın değişip, ölçü ve dengelerin bozulduğu düşüş zamanlarını belirten kavramdır.⁸⁷ İslam kültüründeki fesâdü'z zamân telakkisine göre zaman geçtikçe dine bağlılık azalmakta, insanlar arasındaki ahlaki zaaf ve zülümler artmaktadır. Salt zaman kavramı fetvanın değişmesi için gerekçe olamaz. İnsanlardaki değişimin zaman kavramına izafe

⁸³ Serahsî, a.g.e., 16/117; Soner Duman, *Ebû Hanîfe'nin İçtihatlarındaki Değişim*, s.454.

⁸⁴ Serahsî, a.g.e., 9/143 “رَجْمَهُ” وَإِذَا حَضَرَ الْمَسْرُوقُ مِنْهُ وَالشَّاهِدَانِ غَائِبَانِ لَمْ يَفْطَعْ حَتَّى يَخْضُرَا فِي قَوْلِ أَبِي حَنِيفَةَ الْأَوَّلِ - رَجْمَهُ” ; Soner Duman, *Ebû Hanîfe'nin İçtihatlarındaki Değişim*, s.456.

⁸⁵ Nuri Kahveci, *Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi (Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi)*, s.60.

⁸⁶ Müsellim b Muhammed ed-Düserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fi Teğayyürü'l Fetva*, s.130.

⁸⁷ Yunus Keleş, *Fesâdü'z zamânın (Dini Hassasiyetin Azalmasının) Ahkâmın Değişmesine Etkisi*, s.27-28.

edilmesi değişimin zaman mefhûmu içerisinde gerçekleşmesinden dolaydır.⁸⁸ Hz. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Zamanların en hayırlısı benim zamanımdır. Sonra beni görenlerin, sonra onları görenlerin, sonra da onları görenlerin zamanıdır."⁸⁹ şeklindeki hadis-i şerifi fesâdü'z zamânı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hasılı değişen zaman değil, insanlarda bulunan genel ahlâk, takva ve adalet duygularıdır. Mesela zamanın değişmesi ve bunun sonucunda genel ahlakın zayıflaması sebebine binâen önceleri mübah/normal karşılanan süt kardeş ve kayınvalide ile halvette kalma ilerleyen zamanlarda bazı müteahhir dönem fukaha tarafından şehvet ve fitne korkusu kaydına binâen mekruh kabul edilmiştir.⁹⁰

Hanefî mezhebinde mezhebin kurucu imamı ve talebeleri arasındaki görüşlerin tercihinde belli bir hiyerarşiyi görmek mümkündür. Esas olan fetvada bu sıraya uyulmasıdır.⁹¹ Fakat az önce ifade edildiği üzere insanların hallerinin, hassasiyetlerinin, amaçlarının, bakış açılarının değiştii bir zamanda bu sıralamaya uymak bazen mümkün gözükmemektedir. Mezkûr hiyerarşinin zamanın bozulmasından ötürü değişebileceğinin en güzel örneğini bâliğa kızın velinin izni olmadan evlenmesinde görürüz. Hanefî mezhebinde normalde başlangıç itibariyle yerleşik görüş bâliğa olmuş bir kız velisinin izni olmadan evlense gerçekleştirmiş olduğu nikah akdi sahihtir. Fakat zamanın bozulması, kız kaçırma gibi olumsuz haberlerin ortaya çıkması neticesinde bilâhere kızın velisinin izni olmadan ve dengi olmayan biriyle evlenmesi durumunda nikahın daha başlangıçta, aslı itibarıyla batıl olacağına dair Hasan b Ziyâd'ın görüşü ya da bu tür durumlarda akdi velinin icâzetine mevkûf kılan görüşler tercih edilir hale gelmiştir.⁹²

Kûfe alimlerinin sahâbe döneminden sonra ihdas ettikleri "tesvip / التثويب"⁹³ bu başliğa uygun bir örnek olacaktır. Normalde tesvip insanların uyku ve gafletlerinin daha çok olacağı sabah namazı ezanında söz konusu iken, sonraki Hanefî alimler insanların dini konulardaki gevşekliklerini dikkate alarak bütün namazlar için tesvip

⁸⁸ Fatih Yücel, *Fetvanın Değişim Gereğçelerine Güncel Bir Bakış –Din İşleri Yüksek Kurul Karar ve Fetvalar Örnekliliği-* s.1138; İbrahim Özdemir, *Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım*, s.22.

⁸⁹ Müslim, *Fedâilü's Sahâbe*, 4/1962.

⁹⁰ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 6/370; Yunus Keleş, *Fesâdü'z zamân Algısı ve Fıkhî Hükümlere Yansıması*, s.405.

⁹¹ Yunus Keleş, *a.g.e.*, s.393.

⁹² Serahsî, *a.g.e.*, 5/13 "قَالَ: إِذَا زَوَّجَتْ نَفْسَهَا مِنْ غَيْرِ كُفَاءٍ لَمْ يَجْزُ النِّكَاحُ أَصْلًا".

⁹³ **Tesvip**: Sabah ezanında hayye ale'l felâhtan sonra es-salâtü hayrün mine'n nevm sözünü iki defa tekrarlanmasıdır. Abdurrahman Çetin, *Ezan*, DİA, 12/36-38.

yapılmasını güzel bulmuşlardır.⁹⁴ Zamanın değişmesi ile fetvanın değişmesinin en önemli yansımalarından birini Hanefî mezhebinin kurucu imamı ile talebeleri arasında görmek mümkündür. Mezhebin yaklaşık üçte birlik kısmında mezhebin kurucu imamı olan Ebû Hanîfe'ye Sahibeyn muhalefet etmiştir.⁹⁵ Mezhebin üçte birlik kısmına varacak derecedeki meselelerde ihtilafın oluşmasının başında zamanın değişmesi gelmektedir. Mezâlim mahkemelerinin ortaya çıkış nedenlerinin başında fesâdü'z zamân temelli yöneticilerin bozulması, adil yargılanamaması gelmektedir. Zira hakim kendisine göre daha zayıf olanı rahat yargılar. Bu makam Emeviler zamanında kadıların güç yetiremediği vali veya hanedan mensuplarının zulmettiği kimselere haklarının iade edilmesi noktasında çok büyük işe yaramıştır.⁹⁶

Geçmiş zamanlarda fukaha, bir cemaate namaz kıldırarak imam ya da müftî gibi kimselerin seccade edinmemelerinin evla olduğu yönünde görüş beyan etmiştir. Gerekçe olarak imamlık yapacak kişi seccade edinirse cemaatte ona bakarak edinmeye çalışacağından bu da sıkıntıya düşmelerine sebep olacağı için seccade edinmemek evla diye ifade edilmiştir. Zaman ilerleyip insanların özellikle namaz kılma yerlerindeki temizlik noktasındaki zaafiyetleri fukahanın dikkatini çekince bu sefer seccade edinmenin evla olduğu görüşünü kâil olmuşlardır.⁹⁷

Zamanın değişmesi ile bazı fetvalarda değişikliğe gitmek sadece Hanefî mezhebinde yaşanan bir olgu değildir. Diğer ameli mezheplerde de zamanla fetvalar değişebilmiştir. Mesela Maliki mezhebinde baba ya da vasî mahcurlu olanlar hakkında rüşd belirtisi gördüklerinde buna sadece kendilerini şahit tutmaları yeterli kabul edilir ve ispat gerekmezdi. Fakat insanların hallerinin bozulması, insanların mala-mülke çok fazla tamah edip hakkı hakikati gizlemeleri sebebiyle mahcurların berâatine şahitlik edenlerin artık rüşdü ispat etmeleri gerekmektedir. Zira reşit olmayı reşit gösterenler toplumda arttığı için fetvada değişime gidilmek zorunda kalınmıştır.⁹⁸

Fukahanın kâhir ekserisi hükümlerin/fetvaların birçoğunun yeni zarûretlerin ortaya çıkmasıyla, insanların hassasiyetlerinin değişmesiyle, vb. etkenlerle değişeceğini

⁹⁴ Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 1/43 “وَقِيلَ: فِي زَمَانِنَا يَتَوَبُّ فِي الصَّلَوَاتِ كُلِّهَا لِظُهُورِ التَّوَانِي فِي الْأُمُورِ الدِّينِيَّةِ”.

⁹⁵ Yusuf el-Karâdâvî, *Mücibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.50.

⁹⁶ Yunus Keleş, *Fesâdü'z zamân Algısı ve Fıkhî Hükümlere Yansıması*, s.62.

⁹⁷ İbn Nüceym, *a.g.e.*, 1/337.

⁹⁸ Tesûlî, *el-Behçe fi Şerhi't Tuhfe*, 2/488.

sarâhâten ifade etmiştir.⁹⁹ İmam Mâlik (ö.179/795), Hz. Ömer'den alt alta tarlaları olan kişilerin birbirlerinin su yollarını kullanabileceğine dair bir görüşün olduğunu bilmesine ve komşuya zararı değil faydası olacağına dair bilgiyi sağlam kabul etmesine rağmen arka arkaya arazisi olan kişinin arazisini sulamak için komşusunun su yolunu almasına olumsuz cevap vermiştir. Bâcî (ö.474/1081), bu durumu illetlendirirken gerekçelerinden birinde insanlara arız olan ahlakî zaafiyetten bahseder ve zamanla suyun niçin akıtıldığıнын unutulup komşunun arazisinde hak iddia etmeler ortaya çıkmasından endişe eder.¹⁰⁰

Hüküm verme makamında olanlarda bile fesâdü'z zamânın olumsuz etkisi görülmüştür. Geçmişte hakimler şahsi bilgileri ile hadd konuları dışında hüküm verebilirken, artık eskisi kadar dini meselelere ehemmiyet vermemeleri, helal ve haram konularında hassasiyetlerinin zedelenmesi nedeniyle bundan men edilmişler ve mutlaka delillere dayanarak hüküm vermeleri istenmiştir.¹⁰¹ Artık yapılan nikah akitlerinin geçmişe nazaran tarafların haklarının, doğabilecek çocukların nesbebinin sabitliği ve bilinirliği vb. durumlar için tescil edilmesinin gerekliliği/vucûbiyeti de zamanın değişmesi açısından fetvanın değişimine örnek olarak sunulabilir. Zamanın değişmesiyle dede yetimine vacip vasiyet adında ya da şartlar çerçevesinde kocaya muhâlea'yı zorunlu hale getiren kanunlar çıkabilir.¹⁰² Fitnenin yaygınlaşması sonucu kadınların camiye gitmeleri, güven duygusunun azalması sebebiyle yakın akrabanın şahitliğinin geçerliliği bu yüzden tartışılır hale gelmiştir.¹⁰³ Adetli ve lohusa kadın alimlerin büyük çoğunluğuna göre cami/mescid gibi yerlere giremez. Ancak Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi ile alakalı olarak günümüzde oluşan şartlar gereği ömürde bir defa hac yapma fırsatı yakalayan kadınların adetliyken dua, zikir, istiğfâr da bulunma, Kabe'yi seyretme Ravza-ı Mutahhara'yı ziyaret etme amacıyla bu iki mescide girmelerine cevaz veren azınlık görüşle amel edilmesi de zamanın değişmesi ile fetvanın değişmesine en azından tercihte bir değişikliğin oluştuğuna bir başka örnek teşkil eder.¹⁰⁴

⁹⁹ Müsellim b Muhammed ed-Dûserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fî Teğayyürü'l Fetva*, s.131.

¹⁰⁰ Ebû Velid el-Bâcî, *el- Müntekâ Şerhu'l Muvatta'*, 6/46.

¹⁰¹ Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukukunda Değişimin Sınırı*, s.44.

¹⁰² Yusuf el-Karâdâvî, *Mücbâtü Teğayyürü'l Fetva fî Asrina*, s.59.

¹⁰³ Ahmet Muhammed Azb Musa, *el-Avârîdu'l Müessira fî Teğayyürü'l Fetva*, s.346; Ahmet Yaman, *Fıkhun Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.13.

¹⁰⁴ Mustafa Bülent Dadaş, *Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti*, s.67.

Anlayış ve zaman farkına binaen verilmiş bir fetvanın bile değişebildiğini görmek mümkündür. Bu durum, İslam hukukunun esnekliğinin, bağlama uygun hakkaniyet sınırları içerisinde kalışının da bir başka yansımasıdır. Mesela Emeviler döneminde siyah renk çok sevilmez ve değeri düşüren bir etken olarak kabul edilirdi. Abbasiler dönemine gelindiğinde ise siyah renk sevilir ve kullanılırdı. Değişen bu durumu Sahibeyn dikkate alıp fetvalarını değiştirmişlerdir. Çalınan elbise bu değişime binaen Emeviler zamanında siyaha boyansa zararı tazmin edilirken Abbasiler zamanında tazmin edilmezdi.¹⁰⁵

c. Mekan Sebebi

Mekan/çevre olgusu da fetvanın değişmesi üzerinde pek tabii etkili olmuştur. Kırsal bölgelerde verilen fetvalar ile şehirlerde verilen, dârü'l İslam'da verilen fetvalar ile dârü'l küfür için verilen fetvalar farklı olmuştur.¹⁰⁶ İmam Şafî'nin (ö.204/820) Bağdat'ta verdiği fetvaları Mısır'a gelince değiştirmesi de bu kabildendir.¹⁰⁷

Aynı şekilde mekanın değişikliği hukuk konularının bir kısmının diğerlerine nazaran daha gelişmesine ve değişimin o alanda daha yoğun olabileceğine de vesile olabilir. Sulama ve haraç ahkâmının Irak'ta Hicaz bölgesine nazaran daha da gelişmesi çevre faktörünün hükümlere etkisini açıkça göstermektedir.¹⁰⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'de iken İslam'ın zayıf olduğu zamanlarda müslümanları silah taşımaktan, savaşmaktan men etmişti. Mekke'den Medine'ye hicret edince mekan ve onunla birlikte şartlar değişmiş, müslümanlar gelişip güçlenince silah taşımalarına, kendilerini savunmak için savaşmalarına izin vermiştir.¹⁰⁹

Hanefî mezhebine göre cenaze kabre konulurken kabir için şâkk ile yetinilmemesi bununla birlikte lahît yapılması kabul görmüştür.¹¹⁰ Hanefîlerin fetvası böyleyken

¹⁰⁵ Meryem Karadağ, *İslam Hukukundaki Değişim Olgusunun Furû-ı Fıkha Yansıması: Devlete İsyân Suçu (Bağy) Örneği*, s.93.

¹⁰⁶ Fatih Yücel, *Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış –Din İşleri Yüksek Kurul Karar ve Fetvalar Örneği-* s.1145; Ahmet Muhammet Azb Musa, *el-Avârîdu'l Müessira fî Teğayyüri'l Fetva*, s.354.

¹⁰⁷ Müsellim b Muhammet ed-Dûserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fî Teğayyürü'l Fetva*, s.212; Yusuf el-Karâdâvî, *Mücibâtü Teğayyüri'l Fetva fî Asrina*, s.46.

¹⁰⁸ Yaşar Yiğit, *Zaman Çevre e Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi*, s.89.

¹⁰⁹ Yusuf el-Karâdâvî, *Mücibâtü Teğayyüri'l Fetva fî Asrina*, s.61.

¹¹⁰ Serahsî, *Mebûsât*, 2/62.

Hanefî mezhebinde bazı bölgelerde bu fetvanın uygulanmadığı ifade edilmiştir. Sebeb olarak ise toprağın çok yumuşak olması lahît yapmaya imkan vermemesi ifade edilmiştir. Yine mekanın değişmesi ile ilgili olarak lahîti kapatmak için kamış ya da kerpiç kullanılması görüşü Hanefilerde mevcut olup¹¹¹ tuğla, kiremit, çimento tarzı şeyler kullanılması ise mekruhtur.¹¹² Çünkü bunlar binaların güçlendirilmesi ve süslenmesinde kullanılmaktadır. Fakat yumuşak toprakların bulunduğu bölgelerde bunlardan başkası –tahta da dahil- kullanılamaz bir hal aldığı için “mekruh” fetvası değişmek zorunda kalmıştır.¹¹³ Görüldüğü üzere daha önce mevcut olan bir fetva diğer bir bölge için uygulanamamıştır. Bu durum açıkça göstermektedir ki fetva mekandan mekana değişmektedir. Bu tür örnekler aynı zamanda fetva makamında olan insanların bir görüş ortaya koyarken çevreyi, sosyal hayatı ne kadar dikkate aldıklarını da göstermektedir.

Genel kural olarak bir yere mescit yapılıyorsa o mekanın altı da üstü de mescit hükmünde olur. Bundan dolayı bir kimse bodrumu veya üst katı ev olarak kullanmak kaydıyla bir yeri mescid yapsa burası mescit olmaz. Bu genel kuralı bilmesine rağmen Ebû Yusuf bulunduğu mekanı değiştirip Bağdat’a geldiğinde konut sıkıntısını görmüş eskiden verdiği fetvayı değiştirerek artık üst katı ev altı mescit olsa bu durumun caiz olduğu yönünde fetva vermiştir. Aynı fetvayı İmam Muhammed (ö.189/805) de Rey şehrine gidince vermiştir.¹¹⁴

d. Örf Sebebi

İslam’da toplum için yararlı olan örf ve adetler olduğu gibi bırakılmış, ıslah edilmesi gerekenler ıslah edilmiş bunun mümkün olmadığı ve toplumda cârî olan, İslam’ın ilke ve amaçlarıyla ters düşen uygulamalar ise ilga edilmiştir.¹¹⁵ İslam tarihinde nübüvvetten beri bazı hükümlerin örf-adet üzerine bina edildiği aşikârdır. Örf ve adetler İslam hukukunda kavî-amelî veya umûmî-husûsî şeklinde kendi içinde kollara ayrılan fer’î delillerden biri kabul edilir.¹¹⁶

¹¹¹ Serahsî, *a.g.e.*, 2/62.

¹¹² Burhaneddin İbn Maze, *Muhîtü’l Burhânî*, 2/191 “ قال محمد رحمه الله في «الجامع الصغير» : ويكره الأجر على ” اللحد، ويستحب القصب واللبن

¹¹³ Serahsî, *a.g.e.*, 2/62 “ لا بأس به في ديارنا لرخاوة الأرض ”

¹¹⁴ Merğinânî, *a.g.e.*, 3/21.

¹¹⁵ Nihat Dalgın, *Sosyal Değişim ve İslam Hukuku*, s.64.

¹¹⁶ Zeki Koçak, *Örf ve Adetin Hukuk Metodolojisindeki Yeri*, s.59.

Fakihler şer'î amelî bir meselede ictihadda bulunurken, fetva verirken örfü kenarda hükme tesiri olan bir etken olarak görmüşlerdir. Bu sebeple örfen, bir kelimedede dahi olsa değişiklik varsa buna binâen ortaya koyulan fetva da değişecektir. Mesela klasik fıkıh eserlerinde “bezzaz” kelimesi insanların örfünde pamuklu ve keten elbiseleri satan kimse için kullanılır. İpekli kumaş satan bir kimseye bu ifade kullanılmaz. Söz gelimi muamelât alanında bu konuda bir problem doğsa, konuyla ilgilenecek olan fakih bu örf faktörünü de bilmek durumundadır. Bu nedenle filan, kar ortağı olarak bez satın almak için birine belli miktar para verse, o kimse bu parayla taylasan, ipek, ipekli kumaş satın alamaz.¹¹⁷ Hanefilerde bir kadın bedenine zinet eşyası takmayacağına dair yeminde bulunsa, fakat sonradan parmağına bir gümüş yüzük geçirirse örften dolayı yeminini bozmuş sayılmaz.¹¹⁸ Çünkü erkeklere zinet eşyası takınmak yasak olduğu halde gümüş takılabilmektedirler. Bu da gösteriyorki gümüş yüzük örfen kadın için zinet kabul edilmemiştir.

Örf ve adet üzerine inşa edilmiş her hüküm o örf ve adetin değişmesi ile değişir. Eğer eski örf ve adetlere bina edilmiş hükümler değiştiği halde uygulanmaya devam ederse bu gereksiz bir meşakkat ve hakların zayi olmasını getirecektir.¹¹⁹ İbn Âbidîn örf ve adeti bilmeyi önemine binâen ictihadın şartı saymıştır.¹²⁰

Örfün değişmesi ile fetvanın da değişmesine bir başka örnek arı ve ipek böceğinin satımıyla ilgilidir. Ebû Hanîfe (ö.150/767) zamanında arı ve ipek böceğinin kendilerinin satımı, mütekavvimlik gibi malda aranan şartları hâiz olmadıkları için yasaklanmıştı ama İmam Muhammed (ö.189/805) zamanında aksine oluşan örf sebebiyle fetva değişti ve arı ile ipek böceği mütekavvim mallar arasına dahil olup satılabilir hale geldi.¹²¹

¹¹⁷ Serahsî, *a.g.e.*, 22/56-57.

¹¹⁸ Serahsî, *a.g.e.*, 9/29; Yunus Vehbi Yavuz, *Sosyal ve Siyasal Yapının İslam Hukukuna Etkileri*, s.116.

¹¹⁹ Nuri Kahveci, *a.g.e.*, s.46.

¹²⁰ Ahmet Muhammed Azb Musa, *el-Avâridü'l Müessira fî Teğayyüri'l Fetva*, s.357; Fatih Yücel, *Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış –Din İşleri Yüksek Kurul Karar ve Fetvalar Örneği-* s.1150.

¹²¹ Merğînânî, *el-Hidâye*, 3/45; Ahmet Muhammed Azb Musa, *el-Avâridü'l Müessira fî Teğayyüri'l Fetva*, s.366.

e. Hal/Durum Sebebi

Müftî ile müsteftînin durumu doktor ile hastası arasındaki duruma benzer. Doktor nasıl hastasının halini iyi tetkîk edip ona göre tedavi uyguluyorsa müftî de müsteftînin halini iyi bilmelidir ki doğru fetvayı vermiş olsun. Mükellefin hastalık hali ile sıhhatli halde olması, seferde olmasıyla, ikâmet halinde olması veya korku ya da emniyet halinde olması fetvayı değiştirebilir ya da esnetebilir.¹²²

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu tavrı halin değişmesi ile fetvanın da değişebileceğini en açık şekilde göstermektedir: Oruçlu iken eşini öpmenin orucuna zararı olup olmayacağını soran gence olumsuz cevap veren Hz. Peygamber (s.a.v.) aynı soruyu soran yaşlıya olumlu cevap vermiştir.¹²³ İçki içme cezası için Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde (s.a.v.) mukadder bir hadd cezası yoktu. Ta'zir babında dal veya celde gibi araçlarla kırk ya da daha fazla farklı sayılarda cezalar uygulanmıştır.¹²⁴ Bu farklılık kişinin durumuna, o dönemin yapısına, suçun tekrar işlenip işlenmediği gibi birçok etkene binaen değişmiştir. Ebû Hanîfe zamanında şahitlerin zahir adalet ehlinden olması yeterliyken Sahibeyn zamanında daha detaylı şahit araştırması/tezkiyesi yapılmıştır.¹²⁵

Eskiden sadece îcâb ve kabulle gerçekleşen evliliklerin, insanların vicdanlarının, dini hassasiyetlerinin zayıfladığı bir zamanda kayıt altına alınmasını halin değişmesi noktasında değerlendirmek mümkündür.¹²⁶ Kasıtlı olarak bir müslümanı öldürenin tevbe hakkı var mıdır ? diye İbn Abbas'a (r.a.) sorulduğunda İbn Abbas "hayır, ancak ateştir" cevabını vermesi, aynı soru için bir başkasına olumlu cevap vermesi bunun en açık örneğidir. Zira olumsuz cevap verdiği insanı takip ettiklerinde onun birini öldürmeyi planladığı ortaya çıkmıştır.¹²⁷ Olumlu verdiği cevaptan da anlaşılan geçmiş bir cinayet olduğudur.

¹²² Abdullah b Muhammed b Sa'd, *Hakikatü Teğayyüri'l Fetva ve Esbâbühü*, s.54; Ahmet Muhammed Azb Musa, *el-Avâridü'l Müessira fi Teğayyüri'l Fetva*, s.369.

¹²³ Ebu Davûd, *Kitabü's Savm, Bâbü Kerâhiyyetihi li's Şâbb-* 35. Şuayb Arnaut; Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.30.

¹²⁴ Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.53-55.

¹²⁵ Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.69.

¹²⁶ Ahmet Muhammed Azb Musa, *el-Avâridü'l Müessira fi Teğayyüri'l Fetva*, s.376.

¹²⁷ Müsellim b Muhammed ed-Dûserî, *Eserü Teğayyüri'l Ehvâl fi Teğayyüri'l Fetva*, s.128; Fatih Yücel, *Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış –Din İşleri Yüksek Kurul Karar ve Fetvalar Örneği-* s.1142; Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.17.

Nispeten güncel sayılabilecek bir başka fetvada değişim örneği de Tunus alimleri tarafından Fransız ihtilalinde Fransız vatandaşlığı alan Tunuslu müslümanların durumları ile ilgilidir. Alimler o devirde ihtilal varken Fransız vatandaşlığı almayı İslam'a ihanet olarak hatta riddet olarak kabul etmişlerdir. Oysa normal zamanlarda mesela yolculuk ya da resmi bazı işlemler için Fransız vatandaşlığı almaya caiz demişlerdi.¹²⁸

Hâsılı fetva makamında olan bir kimse ileri görüş sahibi biri olup fetvanın hâle/duruma göre değişebileceğine azâmi dikkat etmelidir. Hz. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) söven bir zimmînin cezası için Osmanlı alimleri bu kişinin bu işi alışkanlık haline getirip getirmediği gibi hallere göre fetvalarını katl ya da hapis yönünde değiştirmeleri de fetvanın halden hale değişeceğinin bir başka göstergesidir.¹²⁹

f. Bilgi Sebebi

Bilgi unsurunu fetvaya esas teşkil eden tıbbî ve teknolojik gelişmeler ile müftînin sonradan muttali' olduğu deliller, haberler şeklinde kabaca iki farklı açıdan değerlendirmek mümkündür.

Fetva makamında olan bir kimse, fetva vereceği meselede herhangi bir eserin/haberin bulunmadığını düşünüp fetvayı buna göre vermiş olabilir. Daha sonra aynı mesele için daha önce muttali' olmadığı bir haber ile karşılaşabilir. Bu durumda fetvasını o esere/hadise göre değiştirecektir. Hanefî mezhebi açısından baktığımızda mesela Ebu Yusuf görüşlerini elde ettiği haberlere dayanarak bu anlamda en çok değiştiren fakîh kabul edilmiştir.¹³⁰ Bu noktada dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Oluşmuş ve gelişmiş fikhî gelenek içerisindeki bazı icthad ya da fetvaları yeni rastlanılan hadîs rivayetlerine ters diye terk etmek nasıl yanlışsa bununla birlikte belki daha da ağırı belli bir istinbat yöntemi içerisinde yüzyıllar boyunca gelişmiş fikhî birikimi bir kenara koyarak hareket etmeye çalışmak da fevkalâde yanlış bir tutum olacaktır.¹³¹

¹²⁸ Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.65.

¹²⁹ Süleyman Kaya, *Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim*, s.106.

¹³⁰ Soner Duman, *Ebû Hanife'nin İctihatlarındaki Değişim*, s.442.

¹³¹ Ahmet Yaman, *Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları*, s.11.

Ebû Hanîfe'nin ashabının kendisine olan muhalefetlerinin bir kısmının da bu anlamda yeni bilgilere/haberlere ulaşmak sebebiyle olduğu açıktır. Mesela Ebu Yusuf sa'ın miktarı noktasındaki bilgisini Medine'de İmam Malik ile karşılaşması neticesinde değiştirmiştir.¹³² Yusuf el-Karadâvî, senelerce gayri müslim olan evli kadın ve erkekten kadın İslam'a girerse tefrike hükmedileceğine dair fetva vermiş daha sonra Hz. Ömer, Hz. Ali, İmam Zührî gibi sahabilere (r.a.) nispet edilen bazı bilgiler sayesinde fetvasını belli şartlar çerçevesinde tefrike gitmeme şeklinde değiştirmiştir.¹³³ Yusuf el-Karadâvî önceleri ne müslümanın kafire ne de kafirin müslümana mirasçı olamayacağını söylerken sonradan ulaştığı bilgiler sayesinde müslümana kafirin değil de kafire müslümanın mirasçı olabileceğini ifade ederek fetvasını değiştirmiştir.¹³⁴ Hz. Ömer, kocası öldürülen bir kadının diyetten pay alamayacağını düşünürken, bir başka sahabîden düşüncesinin aksine bir bilgi/haber öğrenince fetvasını değiştirip pay alabileceğini söylemiştir.¹³⁵

Ayrıca fetvada değişim için karşılaşılan hadîse ya da esere sadece hadis ilmi açısından değer vererek hareket etmek ve değişime gitmeye çalışmak da doğru olmayacaktır. Müftû yeni bir dinî bilgiyle veya yeni bir hadîs rivayetiyle karşılaşp fetvasını değiştireceğinde karşılaşılan bu bilgiye veya rivayet malzemesine sadece hadîs ilmi açısından yaklaşmanın yeterli olmadığını bilmelidir. Sözelimi bir müftû karşı cinsle musâfahayı yasaklayan rivayetlerin hadis ilmi açısından zayıf ya da mevzû olduğu bilgisini öğrense ve fetvasını karşı cinsle tokalaşmanın her durumda caiz olacağı şeklinde değiştirse doğru bir yöntem izlemiş olmayacaktır.¹³⁶ Çünkü yeni karşılaşılan habere sadece hadis ilmi açısından yaklaşmak fetvayı değiştirecek mutlak kuvvette olmayabilir.

Fakihler kendi zamanlarındaki tecrübe, genel kanaat ve bilgilere göre fetva vermişlerdir. Oysa zaman ilerledikçe ve özellikle de bilimsel-teknolojik gelişmeler arttıkça sahip olunan bazı bilgilerin yanlış veya eksik olduğu ortaya çıkmış oldu. Bundan dolayı içine taze balık ya da ekmek atmakla hamrın sirkeye dönüşmesi, renk,

¹³² Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fi Asrina*, s.75-76.

¹³³ Yusuf el-Karâdâvî, *a.g.e.*, s.77; Konu hakkında icma olduğunu belirtmekte yarar vardır. bkz. Vehbe Zühayli, *el-Fıkhü'l İslamiyyü ve Edilletühü*, 5/5108 “زواج المسلمة بغير المسلم ممنوع شرعاً بالكتاب والسنة” و“الإجماع”.

¹³⁴ Yusuf el-Karâdâvî, *a.g.e.*, s.78.

¹³⁵ Hayrettin Karaman, *İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risale*, s.35.

¹³⁶ Ahmet Yaman, *Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları*, s.14.

koku ve tat değişmediği sũrece –radyasyonlu da olsa-suyun hem şer’i temizlikte hem de içmede kullanılabileceği gibi cevaza dair bazı fetva örnekleri ifade edilmiştir.¹³⁷ Oysa bu bilgiler zamanın bilimsel gelişmişliği ışığında değişim nazarıyla bir daha dũřũnũlmelidir.

Hanefi mezhebinde takvimlerin, imsak vaktini çok iyi gösteren cihazların olmayıp gözle, tecrũbeyle imsak vaktinin ta’yin edildiği bir zamanda mũkellef bir kimse fecrin doğuşunu net bir şekilde göremezse veya gece hava şartlarından dolayı aydınlıkta bu duruma rağmen yemeye devam etse orucu tamamdır. Fakat yiyip-içtikten sonra zann-ı galibi fecrin doğuşundan sonra yediğine dairse o gũnũn orucunu kaza eder.¹³⁸ Verilen bu fetva o devrin insanının kendi gzũ ve hisleri ile fecri takdir etmesine dayanmaktadır. Oysa gũnũmũzde insanın kendi duyu organları ile fecri takdir etmesine veya hilali hissi olarak görmesi mutlak anlamda şart değildir denilebilir. Gelişen teknoloji özellikle vakitlerin tayin edilmesi hususunda insana çok hassas lũmlerle nice imkanlar sunmaktadır. Dolayısıyla ilgili fetva, en azından imkanların bulunduğu ortamlarda kişinin kendi duyu organlarıyla oluşturduğu galibũ zandan “kesin”e doğru evrilmiştir denilebilir.

Bilgi seviyesine göre fetvaların değişebileceği, geçmişte verilen bir fetvanın gũnũmũzde sırf bilgi eksikliğinden dolayı değiştiğinin örnekleri kaynaklarda zikredilir. Mesela mũtekaddimũn dönem fukaha, namaz esnasında arka safta tek kalan bir kimsenin ndeki bir kimseyi yanına çekmesinde hiçbir mahzur görmezken ilerleyen zamanlarda halkın bilgi seviyesinin azalmasından tũrũ çekilen adamın namazını bozabileceğini gören mũteahhũr fukaha böyle bir durumda arkada tek başına namaza durabileceğinin caiz olduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁹ Bu ifadeden anlaşılıyorki geçmişte kendisiyle amel edilen bir fetva belli bir zamandan sonra amele etkisini yitirebilir.

g. İhtiyaç Sebebi

Özellikle bilim ve teknolojideki gelişmeler zamanın ilerlemesiyle insanlara hiç hatıra gelmeyen yeni ihtiyaçlar çıkarabilmektedir. Önceden tahsiniyyattan olan bir şey

¹³⁷ Burhaneddin İbn Maze, *Muhĩtũ’l Burhũnĩ*, 1/201; Serahsĩ, *el-Mebsũt*, 1/52; Fatih Yũcel, *Fetvanın Değişim Gereķelerine Gũncel Bir Bakış –Din İşleri Yũksek Kurul Karar ve Fetvalar rnekleği-* s.1146; Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yũrũrlũđũ Bağlamında Fetvada Değişim*, s.18.

¹³⁸ Serahsĩ, *a.g.e.*, 3/78.

¹³⁹ İbn Nũceym, *Bahrũ’r Rũik*, 1/374 “وَالْقِيَامُ وَحُدَّةُ أَوْلَى فِي زَمَانِنَا لِغَلْبَةِ الْجُهْلِ عَلَى الْعَوَامِّ”.

hâlihazırda hâciyyâtan olabilmektedir. Mesela buzdolabı, telefon, aşırı sıcak bölgelerde klima, zorunlu eğitim giderleri, ısınma ve aydınlanma giderleri neredeyse zarûriyyat derecesine ulaşmış olup zekat hesaplanırken dikkat edilecek maddeler/eşyalar haline gelmiştir.¹⁴⁰ Şartların ve imkanların değişmesi belki de geçmişte uygun bulunmayan bazı durumların uygun hale gelmesini sağlayabilir. Mezhebin kurucu imamı da olsa kat’i ve teabbüdü alan dışında bir neticeye ulaşılsa ilgili sonuç mutlak olarak asırlar boyunca uygulanmalıdır diye bir ifade kullanmak çok zordur. Mesela Maliki fakihlerinden “Risale” sahibi İbn Ebî Zeyd (ö.386/996), kendisini ziyarete gelen çağdaşlarının kendisinin evde köpek beslediğini görünce ve çağdaşları İmam Malik’in köpek edinmeyi yasaklayıcı ifadesini söyleyince İbn Ebî Zeyd: “İmam Malik şu zamana erişseydi vahşi bir aslan edinirdi” diyerek zamanının gereği olarak koruma amaçlı ihtiyaçtan edindiğini ifade etmiştir.¹⁴¹

İhtiyaca binaen mezhepte yerleşmiş bir görüşün bile yeri geldiğinde değişebildiği gözden uzak tutulmamalıdır. Mesela Hanefi mezhebinde domuz, -farklı yorumlar olsa da- kılları ve kemikleri dahil bir bütün olarak pistir ve faydalanmak asla caiz değildir. Ancak İmam Muhammed (ö.189/805) dokumacı ve ipekçilikle uğraşanların zaruret ve ihtiyaçlarına binâen domuz kıllarının fırça olarak kullanılmasına cevaz vermiştir.¹⁴² Bu durum zaruret ve ihtiyaca binâen mezhepte yerleşik bir görüşün nasıl değişebileceğinin göstergesi sayılır.

h. Umûm-ı Belvâ Sebebi

Belvây-ı âmm fetvanın değişiminde tesîri olan, toplumun genelini etkileyen, kaçınılması güç, çokça vukû’ bulan durumları ifade eden bir kavramdır. Mesela batı adetleri olan anneler günü, evlilik yıldönümü gibi kutlamalar umûmü’l belva’dan dolayı müslümanlar arasında da çokça yayılmış olduğundan bu durumları gayri müslimlere benzemek diye telakkî eden görüşler değişim noktasında yeniden düşünülebilir.¹⁴³ Mesela İmam Muhammed’in (ö.189/804) sığır pisliklerini korunması mümkün olduğu gerekçesiyle önce hafif necasetten sayıp sonradan Rey şehrine gittiğinde insanların kendilerini sığır pisliklerinden koruyamayıp bunun genel

¹⁴⁰ Yusuf el-Karâdâvî, *Mücibâtü Teğayyüri’l Fetva fi Asrina*, s.83; Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.18.

¹⁴¹ Yusuf el-Karâdâvî, *Mücibâtü Teğayyüri’l Fetva fi Asrina*, s.83 “فوجدوا في داره كلبًا للحراسة”.

¹⁴² Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/16-17.

¹⁴³ Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.19.

bir sorun olduğunu görmesi ve fetvasını İmam Malik'in fetvasıyla paralel olarak “çokta olsa sığır pislikleri namaza engel olmaz” şeklinde değiştirmesi belvây-ı ammın fetvaya etkisine işaret etmektedir.¹⁴⁴ Bununla birlikte kadının zorunlu durumlar hariç dışarı çıkmasını, canlı resmini ve musîkiyi hoş karşılamayan görüşler belvây-ı amm üzerinden bir daha düşünülebilir.¹⁴⁵

4. Fetvada Değişimin İlke ve Kuralları

Kaynaklarda yerini almış olan fetvaların hiçbirisi mutlak ve ilkesiz bir şekilde değişecek değildir. Belirsiz ve ölçüden yoksun değişimler, hayatın diğer alanlarında olduğu gibi hukukun da varlık nedeni olan adalet kavramını zedeler. Bu sebeple bir fetva değişime uğrayacaksa aşağıdaki ilke ve kurallara uygun olmalıdır:

1) İslam dininin en temel iki kaynağı olan Kur'an-ı Kerîm ve sünnet-i seniyyenin ifadelerine, ilke ve amaçlarına uygun olmalıdır. Ömer b Hattab içtihadî olarak insanın parmakları arasında diyet konusunda sağladıkları yarardan dolayı birinin diğer parmağa üstün olabileceğini söylemekteydi. Ne zaman Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen ve parmaklar arasında bir ayırma gitmeksizin her parmak için on deve diyetin olacağı manasındaki hadîse¹⁴⁶ muttali' oldu o zaman ichtihadını/fetvasını sünnetin bu ifadesine uygun olarak değiştirmiştir.¹⁴⁷ Hz. Osman kocası ölen kadının iddetini kendi ailesinin yanında bekleyeceğine dair fetva verirken Furayra binti Malik'in kendisine söylediği süre doluncaya dek kocası evinde iddetini beklemesi manasındaki haber¹⁴⁸ Hz. Osman'ın fetvasını değiştirmesine sebep olmuştur.¹⁴⁹ Ebû Hureyre, cünüp olarak sabahlayan kimsenin orucunun olmayacağına dair fetva vermiş daha sonraları Hz. Aişe'den (r.a.) işittiği “*Hz. Peygamber de cünüp olurdu ama orucunu tamamlardı*”¹⁵⁰ manasındaki hadisi duyunca fetvasını

¹⁴⁴Kasânî, *Bedâiu's Sanaî*, 1/81 “وروي عن محمد في الروث أنه لا يمنع جواز الصلاة وإن كان كثيرا فاحشا”; Yaşar Yiğit, *Zaman Çevre e Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi*, s.89; Müsellim b Muhammet ed-Düserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fî Teğayyürü'l Fetva*, s.185; Ahmet Yaman, *a.g.e.*, s.19.

¹⁴⁵ Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyürü'l Fetva fî Asrina*, s.93-95.

¹⁴⁶ Ebû Davûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Davûd et-Tayâlisî*, 1/412.

¹⁴⁷ Müsellim b Muhammet ed-Düserî, *Eserü Teğayyürü'l Ehvâl fî Teğayyürü'l Fetva*, s.115.

¹⁴⁸ Abdurrezzak b Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*, 6/550.

¹⁴⁹ Müsellim b Muhammet ed-Düserî, *a.g.e.*, s.116.

¹⁵⁰ Nesâî, *es-Sünenü'l Kübra*, 3/274.

değiştirmiştir.¹⁵¹ Bu örneklerden verilen fetvanın veya ortaya konulan görüşün İslam'ın en temel iki kaynağı ile bu kaynakların ilke ve amaçlarıyla uyumlu olmasının gerekliliği çıkmaktadır.

2) Dönemsel gerçeklerle bağlantılı haberlerin kendi bağlamları içinde iyi değerlendirilmesi evrensel ve ebedî bir haber veya rivayet gibi lanse edilmemesi gerekir. Dönemsel örfi bir husus olduğu için âkile yani şibh-i amd yada hataen öldürme ve yaralamalarda diyeti ödemeye katılan failin erkek akrabaları daha sonra Hz. Ömer zamanında bağlı bulunulan divan üyeleri şeklinde değiştirilmiştir.¹⁵²

3) Karşılaştığı bilgiye, habere göre fetvasını değiştirecek olan müftî, aynı konudaki farklı rivayetler arasındaki tercihi iyi bilmelidir. Mesela fetva makamında olan kimse, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ana kerahat vakitlerini kastederek ifade ettiği ve üç vakitte namaz kılmayı yasakladığını bildiren haber ve tafsîli hüküm koyan hadîsi¹⁵³ uyuyan ya da unutan kimsenin namazını hatırladığında kılsın şeklindeki amm yani genel hüküm koyan hadîse/habere,¹⁵⁴ yine aynı konudaki mesela malda zekattan başka da mali sorumluluklarının olduğunu bildiren haberi,¹⁵⁵ malda zekattan başka sorumluluğun olmadığını bildiren habere,¹⁵⁶ herhangi bir fiile ceza öngörmeyen hadîsi/haberi ceza öngörene tercih etmelidir.¹⁵⁷

4) Fıkıhta genel kurala/kıyasa dayanarak bazen fetva vermek olağanın dışında zorluk ve sıkıntılara yol açabilmekte ve istihsan yoluna gidilebilmektedir. Bu sebeple genel kurala göre verilmiş fetvalar, bazen İslam'ın ilke ve amaçları dikkate alınarak istihsan metodundan geçirilerek başka bir hale dönüşebilmektedir. Ebû Hanife'nin kısas olayına şahitlik edenlerin hakim hüküm verdikten sonra ceza infaz edilmeden önce şahadetlerinden dönmelerini, ilk fetvasına göre kısası düşürücü bir gerekçe olarak görmemesi genel kurala da uygun bir görüştür. Fakat sonraki fetvası bunun kısası düşürücü bir yönü olduğu şeklinde

¹⁵¹ Müsellim b Muhammet ed-Dûserî, *a.g.e.*, s.117.

¹⁵² Ahmet Yaman, *Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları*, s.15.

¹⁵³ Nesâî, *es-Sünenü'l Kübra*, 2/212.

¹⁵⁴ Ebû Davûd, *Sünenü Ebi Davûd*, 1/325.

¹⁵⁵ Dârimî, *Müsnedü Dârimî*, 2/1019.

¹⁵⁶ Ibn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, 1/570.

¹⁵⁷ Ahmet Yaman, *Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları*, s.16.

olmuştur.¹⁵⁸ Aynı şekilde Ebû Hanife ilk fetvasına göre bir kimse cariyesini satsa ama henüz teslim etmeden müşteri akdi feshetse satıcı cariyeyle genel kural gereği bir hayız dönemi iddet bekletmelidir. Ebû Hanife ikinci fetvasında istihânen bu görüşünden dönmüş, iddet beklemesini gerek görmemiştir.¹⁵⁹

5) Yeni fetva şer’î maksadlara hiçbir açıdan aykırılık arzetmemelidir. Mesela cemaatle namazın bir mekan içinde olmasını gerekli gören görüşü/fetvayı değiştirip onun yerine televizyondan da cemaat oluşturulabilir diye değiştirilmiş bir fetva olamaz.¹⁶⁰ Zira bu Şari’in maksadını karşılamaktan çok uzak bir durum olduğu gibi Şari’in maksadına aykırı da olmaktadır. Bir başka örnek olarak Hz. Ömer, içki içme sebebiyle ta’zire sürgün cezası uygulamış ve bu yönde görüş beyan etmiştir. Fakat zamanla sürgünün olumsuz neticelerini görünce sürgün cezasını uygulamayacağını ifade ederek fetvasını değiştirmiştir.¹⁶¹

6) Hükümlerdeki illetlendirme doğru yapılarak fetvanın bünyesinde bulunan meşakkat ve sıkıntı haricinde ekstra bir meşakkat ve sıkıntı getirmemelidir. Zira belli noktalara dikkat edilmediğinde iddetin amacının hamileliğin var olup olmadığı, yolculukta seferin kendisi değil meşakkatin illet olduğu, ölüm iddeti beklemenin eskiden arap örfünde eşin arkasından yas tutmak için belirlendiği, değişen şartlardan ve durumlardan dolayı miras paylarında değişikliğe gidilebileceği gibi birçok yanlış neticelere varılacaktır.¹⁶²

7) Hukukî hükümlerin, fetvaların değişmesinde “adalet” kavramının zedelenmemesine gayret göstermek gerekir. Daha önce verilmiş bir fetva yukarıda ifade edilen çeşitli gerekçelere binâen değişebilir. Her değişimde bu değişimin adalet

¹⁵⁸ Serahsî, el-Mebsût, 26/184 “ وَإِذَا قَضَى الْقَاضِي بِالْذَّمِّ بِشَهَادَةِ الشَّاهِدَيْنِ فَلَمْ يَقْتُلْ حَتَّى رَجَعَا اسْتَحْسَنَتْ أَنْ أَدْرَأَ الْقِصَاصَ ”
”عَنْهُ، وَهُوَ قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ الْآخَرُ وَكَانَ يَقُولُ أَوْلَى يَسْتَوْفَى الْقِصَاصُ

¹⁵⁹ Serahsî, a.g.e., 13/148 “ قَالَ وَإِذَا بَاعَ جَارِيَةً وَلَمْ يُسَلِّمْهَا حَتَّى تَارَكَهُ الْمُشْتَرِي فِيهَا فَبَيْعٌ فِي الْقِيَاسِ عَلَى الْبَائِعِ أَنْ ”
”يَسْتَبْرئُهَا بِحَبْضَةٍ وَذَكَرَ أَبُو يُوسُفَ فِي الْأَمَالِيِّ أَنَّ أَبَا حَنِيفَةَ كَانَ يَقُولُ أَوْلَى بِالْقِيَاسِ ثُمَّ رَجَعَ إِلَى الْإِسْتِحْسَانِ فَقَالَ لَيْسَ عَلَيْهِ أَنْ ”
”يَسْتَبْرئُهَا

¹⁶⁰ Arif Muhammed el-Cinâhî, Eş-Şüzûz fil’l Fetva’l Muâsıra en-Nâtic ani’t Tatbiki’l Hâtû’ li Kâide:
“Teğayyürü’l Fetva li Teğayyürü’z Zaman, s.811.

¹⁶¹ Nesâî, Sünenü’l Kübra, 5/105 “ قَالَ عُمَرُ: «لَا ”
”التغريب هو ابتعاد المذنب عن ”
”مواطن الجريمة وانقطاعه عن الأسباب التي أدت إليها ووحشته وضعفه بانقطاعه عن أهله
İslâmî, Zülhicce-1431, 9/2072.

¹⁶² Yaşar Yiğit, Zaman Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi, s.102; Ahmet Yaman, Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları, s.12.

mefhûmunu zedeleyecek ve hukuka olan güveni ortadan kaldıracak ölçüde olmamasına dikkat edilmelidir.

C. FIKIHTA İNSAN BEDENİ KAVRAMI VE KAPSAMI

Fıkha göre maddî manevî, canlı veya vefat etmiş olsun insanın bedeni muhteremdir, “ismet” sıfatını hâiz olarak dinî ve hukukî yönden korunmuştur. İnsanda bulunan “ismet” vasfı, onu embriyo merhalesinden itibaren her türlü haksız fiile karşı korumayı amaçlar. Hastalıkların tedavisi gibi zorunlu durumlar hariç insan bedenine gelişigüzel müdahaleler fıkıhta yasak kabul edilmekte ve canın korunması beş zarûfî gayeden (zarûriyât-ı hamse) sayılmaktadır. Bu sebeple İslam hukukunda beden denilen yapının korunması görevi beden üzerindeki tasarruf hakkından da önce gelir.¹⁶³

Kur'an-ı Kerim'in Bakara sûresi 29 ve 30. İsrâ sûresinin 70. ve Tîn sûresinin 4. ayetlerinde olduğu gibi birçok yerinde insanın yaratılmışların en şerefli olduğu açıkça beyan edilmiştir. Hz. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “*ölünün kemiğini kırmak dirinin kemiğini kırmak gibidir*”¹⁶⁴ şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere iç ve dış yapısıyla, dirisi ve ölüsüyle insan, dokunulmaz, şerefli ve saygın bir varlıktır. Zaten bu mükerremlikten dolayı fıkıhta insanın bedeninin parçaları olan saç, kemik, tırnak, diş gibi azalardan istifadenin ve bunların satımı caiz görülmemiştir.¹⁶⁵

Fıkıhta beden bir yandan Allah'ın kullara yüklediği ibadet sorumluluğunu yerine getirecek bir yapı diğer yandan Allah'ın insanoğluna teslim etmiş olduğu emanettir. Fıkıhta insanın bedeni, kula bir emanet olarak verildiği için alelâde tasarrufta bulunulmadığı gibi onun yaşamasını sağlamak, sıhhatine özen göstermek, temizliğine riâyet etmek gibi birçok görevin de gerçekleştirilmesi gerekir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadîs-i şeriflerinde “*bedenin senin üzerinde hakkı vardır*”¹⁶⁶ buyurarak bu görevlerin yerine getirilmesini emretmiştir. Bedenin sağlıklı olması ve mükellef olunan hususları daha iyi ifa etmek için ruhla ilişkisine de dikkat etmek

¹⁶³ Ülfet Görgülü, *Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana Genetik Müdahale İle İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış*, s.1115.

¹⁶⁴ Ebû Davûd, *Cenâiz*, 64.

¹⁶⁵ Alpaslan Alkış, *İslam Hukuku Açısından Organ Naklinde Tartışmaya Açık Alanlar*, s.4.

¹⁶⁶ Müslim, *Kitâbü's Sıyâm*, 35.

gerekir. İmam Gazâlî'nin şu ifadeleri bu durumu iyi bir şekilde ortaya koymaktadır: “İnsan ruhunun bedendeki örneği, valinin şehirdeki örneğine benzer. Çünkü beden ruhun hem memleketi, hem alemi, hem karargahı hem de şehridir”.¹⁶⁷ Nasıl bir şehir valisiz, başsız olmadan ayakta duramaz, aynı şekilde vali de şehir olmadan yöneticilik yapamaz. Bu anlamda beden ve ruh birbirini tamamlayan yapbozun iki parçası gibidir. Fıkıh bu ikisi arasındaki uyum ve bütünlüğün iyi sağlanmasını ister.

Klasik fıkıh eserlerinin neredeyse tamamında insanın bedeninin bütünlüğü ve yaşatılmasına önem atfedilmiştir. Fıkıh ilminde insanla ilgili hükümlerin doğumla hatta cenin halindeyken bile bazı hükümlerin işlettirildiği bilinmektedir. Yani cenin safhasından doğmasına, doğduktan sonra gayr-ı mümeyyizlik halinden mümeyyizlik ve baliğ olma aşamalarına bununla birlikte rüşd çağına ve pir-i fani olup son nefesi verene kadar kimi zamanda bazı hükümler için öldükten sonra bile insanın bedeni için ve her dönemi için ayrı ayrı hükümler terettüp ettirilmiştir. Yine ceza hukuku kapsamında bedeninin muhtelif yerleri ile ilgili özellikle diyet noktasında hükümler terettüp ettirilmiştir. Bütün bunlar gösteriyor ki fıkhıta, üzerinde sınırsız bir tasarruf yetkisinin bulunmadığı insan bedeni fıkhın merkezinde bulunan üzerine çeşitli açılardan hükümlerin terettüp ettirildiği mükerrerem ve mükellef kılınmış bir yapıdır.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Gazâlî, *Meâricü'l Kuds*, s. 97.

¹⁶⁸ Ülfet Görgülü, *Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana Genetik Müdahale İle İnsan Geliştirmeye Etik ve Fıkhî Bakış*, s.1110; Bakara 1/29-30; Tin 95/4.

İKİNCİ BÖLÜM

(İNSAN BEDENİYLE İLGİLİ HÜKÜMLERDE/FETVALARDA DEĞİŞİM)

1) İbâdât Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim

İbadetler konusunda insan bedeniyle ilgili fetvalarda değişim konusu ele alınırken bazen seçilen örnekler Hanefî mezhebinde kenarda kalmış bir görüş olabilir ya da o görüşü veya fetvayı sadece bir fakih ifade etmiş olabilir. Bu fetva örnekleri içerisine zahir olan, ihtiyatlı ve genel kabul gören gibi ayrımlar gözetilmeden Hanefî mezhebi içinde çok kenarda kalmış bir fetva da olsa, sadece bir fakihin söylemiş olduğu bir görüş de olsa değişimin var olduğu/olacağı örnekler dahil edilmiştir.

a) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar

Bedenle ilgisi doğrudan ve dolaylı olan fetvalar arasında kesin ve net çizgiler çizmek bazı örnekler için mümkün olmasa da genel itibariyle hamilelik, ceninin düşürülmesi, orucu bozan haller gibi somut ve hissi olarak anlaşılan yani bedenle etkileşimi olan fetvalar doğrudan bunun haricindekilerse ilgisi dolaylı fetva örnekleri olarak kabul edilmiştir.

1. Rutûbetü'l Ferc/Vajinal Akıntı: Hanefî mezhebinde klasik adıyla rutûbetü'l ferc, güncel adıyla vajinal akıntı dediğimiz sıvının necaset mahallinden çıkmasına dayanarak necis olduğunu söyleyen ve ona göre fetva veren Hanefî fakihleri olmuştur.¹⁶⁹ Oysa vajinal akıntı, kadının bedeninde mutlaka olması gereken ve onu bazı hastalıklardan koruyan burun mukozası, gözyaşı, tükürük, ter gibi bir salgıdır. Bu salgılar necis kabul edilmediğine göre fakihlerin bu konudaki fetvaları bilimsel bilgiler ışığında yeniden gözden geçirilmelidir. Zira kadında vajinal akıntı idrar kanalına uğramadan doğrudan vücût dışına çıkar.¹⁷⁰ Yani necaset denilebilecek mahal olan idrar kanalı ile vajinal akıntının ilişkisi yoktur. Bu sebeble necis maddelerden oluştuğunu söylemenin mümkün olmaması ve ter, göz yaşı gibi tabîî bir sıvı görülmesine binaen abdesti bozmamakta, bulaştığı yerin yıkanmasını da

¹⁶⁹ Ebû Bekir el-Haddâd ez- Zebîdî, *el-Cevherü'n Neyyira ala Muhtasari'l Kudûrî*, 1/38.

¹⁷⁰ Rahmi Yaran, *Kadınlardan Gelen Vajinal Akıntının Tâhirliği ve Abdeste Etkisi*, s.9 ; “Bu bilgiler Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tıp Fakültesi Kadın Hastalıkları ve Doğum Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ayşe Filiz Yavuz Avşar’ın D.İ.B. Din İşleri Yüksek Kurulu tarafın dan düzenlenen V. Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı’na sunduğu (01.12.2012 Afyonkarahisar) “*Vajinal Akıntı ve Fizyolojisi*” adlı tebliğden özetlenmiştir.”

gerektirmemektedir.¹⁷¹ Yalnız bu sıvının vajnadaki bir kanama, iltihap gibi sıvılarla beraber gelmemesini gelirse abdesti bozacağını da unutmamak gerekir.

2. Yeme alışkanlıklarına binâen bir yere dayanarak uyuma durumunda abdest:

İnsanlar arasında zaman ilerledikçe refah şekli, beslenme imkanları ve miktarı gibi birçok husus değişmiştir. Nebevî öğütler insanların dini hassasiyetlerinin zayıflamasına binaen terk edilir olmuştur. Az ve kararında yeme nebevî öğüdü bugün insanların önemli bir kısmı tarafından çok önemsenen bir davranış olmaktan çıkmış gözükmektedir. Çok ve kararsız yemenin ise bedende bir takım aşırılıklar ve problemler çıkaracağı ise belli olan bir durumdur. Ebû Hanîfe'ye göre bir yere dayanarak uyuyan kimsenin makatı yellenmeyi tutacak şekilde sabit duruyorsa abdest bozulmaz.¹⁷² Bununla birlikte Hanefi mezhebinde belirtildiği üzere bir kimse oturduğu halde, rukû ve secde de uyusa abdesti bozulmaz.¹⁷³ Bu gibi hallerde yellenmenin makatın kapanması sebebiyle olmayacağı ifade edilmiştir. Bunun aksine yatarak veya uzanarak uyuma gibi fiiler ise makatın gevşemesine ve dolayısıyla yellenmenin olabileceğine binâen abdesti bozucu kabul edilmiştir.¹⁷⁴ Ebû Hanîfe'den yıllar sonra gelen müteahhîr dönem Hanefi fakihlerine göre –aralarında ittifak olmasa da- Ebû Hanîfe'nin yukarıdaki görüşüne atfen makat sabit olsa da dayanmada bir gevşeme olabileceğinden ve daha önemlisi bozmayı gerektiren yellenmenin fazla yeme alışkanlığının çoğalmasından ötürü daha kuvvetli hale gelmesinden dolayı makat sabit olsa da dayanarak uyuyanın abdestinin bozulabileceği kanaati oluşmuş¹⁷⁵ ve böylece fetvada değişim örneği sergilenmiştir.

3. İstinca: İstincanın su ile mi yoksa taşla mı olacağı hususundaki bazı ihtilaflara rağmen selefden Said b. Ebî Vakkâs (r.a.) gibi taşla istincanın uygun olacağını ifade edenler olmuştur.¹⁷⁶ Müteahhirûn dönemi fakihleri ise ilerleyen zamanlarda insanların

¹⁷¹ Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar*, Ankara: TDV. Yay. 4.Baskı, 2018, s.100; Tıp ve Sağlıkla İlgili Fetvalar, D.İ.B. Yay. 1.Baskı, Ankara-2020, s.51.

¹⁷² İbnü'l Hümmâm, *Fethü'l kadîr*, 1/47 “ظَاهِرُ الْمَذْهَبِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ عَدَمُ النَّقْضِ بِهَذَا الْإِسْتِنَادِ مَا دَامَتِ الْمُقْعَدَةُ مُسْتَمْسِكَةً” “لِلْأَمْنِ مِنَ الْخُرُوجِ”.

¹⁷³ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r râik*, 1/39 “وَلَوْ فِي السِّرَاجِ أَوْ الْمُحْمَلِ كَمَا فِي الْخُلَاصَةِ وَلَا “الرَّاعِ وَلَا السَّاجِدِ مُطْلَقًا إِنْ كَانَ فِي الصَّلَاةِ”.

¹⁷⁴ İbnü'l Hümmâm, *Fethü'l kadîr*, 1/48-50.

¹⁷⁵ İbnü'l Hümmâm, *Fethü'l kadîr*, 1/48 “إِذْ قَدْ “لَا يُمَسِّكُهُ إِلَّا السَّنْدُ، وَتَمَكَّنَ الْمُقْعَدَةَ مَعَ غَايَةِ الْإِسْتِرْحَاءِ لَا يَمْنَعُ الْخُرُوجَ، إِذْ قَدْ “يَكُونُ الدَّافِعُ قُوْيًا خُصُوصًا فِي زَمَانِنَا لِكَثْرَةِ الْأَكْلِ فَلَا يَمْنَعُهُ إِلَّا مَسْكَةُ الْيَقِظَةِ”; Yunus Keleş, *Fesâdü'z zamân Algısı ve Fikhî Hükümlere Yansıması*, s.143-144.

¹⁷⁶ Bedreddin Aynî, *el-Binâye Şerhü'l Hidaye*, 1/755 “وَإِخْتَلَفَ السَّلَفُ فِي الْإِسْتِنَاءِ، أَمَّا الْمَهَاجِرُونَ فَكَانُوا يَسْتَنْجُونَ” “بِالْأَحْجَارِ، وَأَنْكَرَ الْإِسْتِنَاءَ بِالْمَاءِ”.

refahının ve bolluğun artması nedeniyle daha fazla gıda tüketmelerinin gaitalarının daha fazla kalın ve ıslak olmasına yol açtığını ifade etmişlerdir. Müteahhir fukaha, selef döneminde insanların daha az gıda tükettikleri için gaitalarının daha hafif ve kuru olduğunu kendi zamanlarında ise insanların daha fazla gıda tükettikleri için gaitalarının daha çok ve ıslak olduğunu bu sebeple sünnete uygun olanın istincanın suyla gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade ederek zamanla meydana gelen taşla istincadan su ile istincanın kuvvetli olmasına doğru bir değişim ortaya çıkmıştır.¹⁷⁷

4. Hayız ve nifas süresi: Hanefilerde eldeki haberler ve bilgiler doğrultusunda hayzın asgari süresinin geceleriyle beraber üç gün en fazla süresinin de on gün olduğu ifade edilmiştir.¹⁷⁸ Oysa bu gün tıbbî veriler bölgesel ve genetik faktörlerden hareketle bize hayzın asgarisinin üç günden az olabileceğini ispatladığı gibi on günden fazla olabileceğini de ispatlamıştır.¹⁷⁹ Hayzın, alt süresi olan üç günden aşağıda da olabileceği belli olduktan sonra mübtedie ile ilgili fetva da değişmelidir. Zira bazı Hanefî fakihler, ilk defa hayız gören kadının yani mübtedienin gördüğü kanın süresi alt süreye (üç güne) ulaşmamışsa bu kanın istihâze olacağını söylemiştir.¹⁸⁰ Mürâhika olan bir birey ilk defa kan gördüğünde Ebû Hanîfe'ye göre namaz ve oruca ara vermelidir. İmam Muhammed ise oruca ve namaza ara vermesi için kanamanın üç gün sürmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁸¹ Burada fakihler zamanlarının bilgi ve tecrübelerine göre hareket etmişler ve bu kanın hayız kanı olup olmadığının şüphesinden dolayı böyle fetvalar vermişlerdir. Fakat zamanın ilerlemesiyle teknoloji ve tıbbın bizlere tanıdığı imkanlar sayesinde ortada şüpheye yer bırakacak bir durum kalmamıştır. Bu anlamda fakihlerin verdiği fetvalarda değişimden söz edilebilir.¹⁸² Dolayısıyla burada hayzın en uzununu ya da azı için her bölge ve coğrafya için geçerli

¹⁷⁷ İbnü'l Hümmam, *Fethu'l Kadîr*, 1/215-216 “أَيُّ اسْتِعْمَالِ الْمَاءِ سُنَّةٌ فِي زَمَانِنَا”; Yunus Keleş, *Fesâdî'z zamân Algısı ve Fıkhî Hükümlere Yansıması*, s.143.

¹⁷⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/147.

¹⁷⁹ Şeyma Ülger, *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlili (Mecmau'l-fikhi'l islamî ed-düvelî örneği)*, s.34.

¹⁸⁰ Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçtihatlar*, s.254; Bahaeddin Aljase, *a.g.e.*, s.80; Molla Hüsrev, *Dürerü'l Hükkam Şerhü Gureri'l Ahkam*, 1/40-41.

¹⁸¹ Serahsî, *a.g.e.*, 3/153 “ وَقَدْ رَوَى عَنْ مُحَمَّدٍ - رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى - فِي غَيْرِ رِوَايَةِ الْأَصُولِ أَنَّهَا لَا تُؤْمَرُ بِذَلِكَ حَتَّى يَسْتَمِرَّ بِهَا ”. “الدَّمُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ”.

¹⁸² Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar*, Ankara: TDV. Yay. 4.Baskı, 2018, s.105; Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçtihatlar*, s.254.

olacak belli süreler tayin etmek uygun gözükmemektedir. Farklı coğrafyalar için farklı süreler tayin edilerek fikhî istikrar sağlanabilir.

Nifasın asgari bir süresi ifade edilmemiş ama en fazla 40 gün olacağı bu süreye binâen bir takım hükümlerin işleyeceği Hanefi mezhebinde belirtilmiştir.¹⁸³ Fakihlerin bu konularda bazı hadîslere dayanması meselesini bu sebeble yukarıda işlemeye çalıştık. Bu hususta gelen eserlerin/rivayetlerin tamamına yakını hayız da dahil o dönemde kadınların genelinin alışkanlıklarından haber vermektedir.¹⁸⁴ Bugün tıbbî veriler, her kadını kapsamasa da nifas süresinin yani rahmin normale dönüşünün 40 günü aşabileceğini 42-56 gün aralarında da sürebileceğini tespit etmiştir.¹⁸⁵

Bu fetva örneğine en kısa ve en uzun hayız yaşı ile ilgili bilgiler de ilave edilebilir. Tercih edilen görüşler olmasa da bazı görüşlere göre soğuk-sıcak memleket ayrımı gözetilmeden hayızın en düşük yaşının altı, yedi veya sekiz olacağı ifade edilmiştir.¹⁸⁶ Oysa günümüzde bu yaşı Muhammed Ali el-Bârr gibi araştırmacılar özellikle soğuk bölgelerde on sekize kadar çıkarmışlardır.¹⁸⁷ Fakat günümüz ilerlemiş imkanları ve tıbbının ifadelerine göre böyle en uzun veya en kısa hayız yaşı belirlemesi yapmak zordur. Çünkü bu durum diğer bedene taalluk eden durumlarda olduğu gibi çevreye ve genetik yapıya göre çok farklılık gösterebilmektedir.¹⁸⁸ Dolayısıyla her bölge için aynı yaşa uygulanacak hayızın asgarisi ve azamisiyle ilgili fetvalara değişim nazarıyla bir daha bakmak yerinde olacaktır.

5. Mu'tat hayız zamanında görülen sarılık ve bulanıklık: Mu'tad hayız günleri dışında görülen sarılık ve bulanıklık gibi akıntılar Hanefilerin cumhuruna göre hayız kabul edilmemiştir.¹⁸⁹ Ebû Hanîfe ve Şeybânî gibi fakihler mu'tad hayız zamanında gelen sarılık ve bulanıklık için ise hayız hükmündedir şeklinde fetva vermişlerdir.¹⁹⁰ Hanefilerden Ebû Yusuf bir kayıt getirerek hayız dönemindeki bulanıklık ve sarılığın

¹⁸³ Cessâs, *Şerhü Muhtasarı'l Cessâs*, 1/487 “وأكثر النفاس أربعون يوماً، ولا مقدار لأقله”.

¹⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/17455 “كَانَتْ النُّفَسَاءُ تَقْعُدُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرْبَعِينَ يَوْمًا”.

¹⁸⁵ <http://www.cemturan.com/?pnum=79>, 14.01.2014; Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.88.

¹⁸⁶ Fahrüddin ez-Zeylaî, *a.g.e.*, 2/192; İbnü'l Hümâm, *a.g.e.*, 1/160 “وَإِخْتَلَفَ فِيهَا فُقَيْلٌ سِتٌّ وَقَيْلٌ سَبْعٌ وَقَيْلٌ تِسْعٌ”.

¹⁸⁷ Baha Eddin Aljasem, *a.g.e.*, s.73.

¹⁸⁸ Mehmet Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s.251.

¹⁸⁹ Damad Efendî, *Mecmeu'l enhûr fî şerhi mülteka'l ebhur*, 1/52 “وَمَا تَرَاهُ مِنَ الْأَلْوَانِ فِي مُدَّتِهِ سِوَى الْبَيَاضِ” ; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r râik*, 1/202.

¹⁹⁰ Muhammed b Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, 1/337 “قُلْتُ أَرَأَيْتِ امْرَأَةً تَرَى فِي أَيَّامِ حَيْضِهَا الصَّفْرَةَ أَوْ الْكُدْرَةَ قَالَتْ هَذَا “حَيْضُ كُلِّهَا وَهُوَ بِمَنْزِلَةِ الدَّمِّ”.

hayız olması için öncesinden bilinen kanın görülmesini gerekli görmüştür.¹⁹¹ Sarılık ve bulanıklığın hayız olup olmadığını bilmek için öncesinden kan görme kaydını getirmeye gerek olmadığını tıp ilmi açıklamaktadır. Tıp ilmi bugün bize kadının bu manada gördüğü sarılık ve bulanıklığın hayızdan kaynaklanıp kaynaklanmadığı gösterebilecek seviyeye gelmiştir. Tıp, normal durumda sarılık ve bulanıklığın rahim içinde biriken bazı sıvılardan kaynaklandığını, hayız olmadığını hayzın rahmin iç yüzünü kaplayan alyuvar ve akyuvar hücrelerinden oluşan zar parçacıklarından oluştuğunu göstermiştir.¹⁹²

6. Ferden gelen kanın mahiyeti: Geçmişte Hanefi fakihlerin bir mesele hakkındaki ihtilafının zamanımızdaki gelişmiş tıbbî ve teknolojik imkanlarla ortadan kalkması, bir görüşte sabitlemesi de fetvanın değişmesi kabilinden kabul edilebilir. Çünkü fakihlerin problem olarak gördükleri konudaki farklı görüşlerinden bilimsel bilgilere aykırı olanlar değişecek paralel olanlar pekişmiş olacaktır. Özellikle hayız/istihaze ile ilgili konularda değişim için sunulan örneklere tıbbın katkısı aşikârdır. Yani hangi kanın hayız hangisinin değil, sarılık ve bulanıklığın hayız olup olmadığı gibi konularda ilerlemiş teknolojik cihazlar ve tıbbî bilgiler sayesinde birçok fetvanın değiştiği ifade edilebilir.

Fakihler, hakkında nass olmayan konularda etraflarından edindikleri bilgileri, tecrübeleri kulak ardı etmeden kullanmışlar ve üzerlerine fetvalarını inşa etmişlerdir. Bazen kısıtlı imkan, yanlış edinilen tecrübeler ve bilgi eksikliği sebebiyle hatalar oluşmuş, bir takım ihtilaflara düşülebilmıştır. Bu onlar için olumsuz olarak algılanacak bir durum değildir. Zira o zamanda belki de verilebilecek en doğru fetva o dönemin bilgileri çerçevesinde bu kadar olabilirdi. Mesela fakihlerin hamilelik müddeti içinde veya doğan ikizler arasında gelen kanın mahiyeti hakkında kadının gördüğü kanın istihaze mi nifas mı olduğu hakkında ihtilaf etmeleri¹⁹³ ve bu konuda farklı görüşlere gitmeleri insan bedeni üzerinden çok net bir şekilde fetvada değişime örnek olarak kabul edilebilir. Gelen kanın istihaze mi hayız mı ya da başka bir kan mı olduğu hususundaki tartışmalara günümüz gelişmiş tıbbî teknoloji ileri seviye cihazlarla büyük oranda cevap verilmıştır. Zira kandaki hormonlar ve kanın

¹⁹¹ Serahsî, *a.g.e.*, 3/150.

¹⁹² Hişam b Abdülmelik Âlû'ş Şeyh, *a.g.e.*, s.671; Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.83-84.

¹⁹³ Merğînânî, *el-Hidâye*, 1/35-36; Bedreddin Aynî, *el-Binâye Şerhü'l Hidâye*, 1/688.

bileşenleri artık modern tıp sayesinde rahatça bilinebilir hale gelmiştir. Tıp, kadından gelen kanın hayız, istihaze ya da nifas mı olduğunu labaratuvar ortamında kısa sürede tespit edecek kadar gelişmiştir.¹⁹⁴ Fukahanın farklı görüşleri kâil olmaları bu kanları mahiyeti itibariyle tam olarak bilememeleri, bilgilerinin büyük oranda duyum ve tecrübeye dayanmaları nedeniyledir.

Hanefilerden Serahsî (ö.483/1090 [?]) ve Kâsânî (ö.587/1191) gibi önde gelen fakihler eserlerinde, kadının ister adetli günlerine denk gelsin isterse gelmesin hamile kaldıktan sonra rahminin ağzının kapandığını hayız namına hiç bir şeyin gelmeyeceğini, görünen kanın rahimden gelmeyeceğini ale'l itlak bir şekilde beyan etmiş, gelen bir kan varsa bunun istihâze kanı olduğu şeklinde fetva vermişlerdir.¹⁹⁵ Tıbbî veriler, hamileliğin üzerinden üç ay geçtikten sonra hayız kanı görmenin imkansızlığını ortaya koymuş ve kan görülse bile bu kanın tedavisi çok zor olan ve güçlü bir ihtimalle de düşükle sonuçlanacak bir kan olduğunu belirtmiştir. Fakat ilk üç ay için doktorlar iki gruba ayrılmış, bir kısım doktorlara göre az ve kısa süreliğine de olsa hayız kanı görülebileceği, bir kısmına göre ise asla hayız görülemeyeceği ifade edilmiştir.¹⁹⁶ Hasılı bu bilgiler neticesinde oran az da olsa hamile kadının ilk üç ay içerisinde adet nitelikli kanamalarının olabileceği, bundan sonraki süreçte ise kanamalarının istihaze hükmünde olması gerektiği ortaya çıkmış oldu.

Tıp büyük oranda artık hangi kanın hayız hangisinin özür kanı olduğunu tespit edebilecek seviyeye ulaştığı için çok rahat bir şekilde mütehayyira ile ilgili fetvaların da değişebileceği söylenebilir. Mütehayyira, kaynaklarda “*المُضِلَّة*/mudfille” şeklinde de geçmekte ve hayız günleri ile temizlik günlerini karıştıran kadın demek olup mu'tâde'nin zıddıdır. Mü'tâde hangi kanın hayız hangisinin istihâze, hangi kanın ne zaman geleceği hangisinin ne zaman gelmeyeceğini ve hangi kokulara, renklere sahip

¹⁹⁴ Hişam b Abdülmelik Âlü'ş Şeyh, *Eserü't Tekniyyeti'l Hadîse fi'l Hulâfi'l Fıkhîyy*, s.671; Serpil Abalı, *Menstrüal Siklus Evrelerine Göre Kadında Cinsel İşlev Özellikleri*, (İstanbul Üni. Doktora Tezi-2014.), s.22-25; Seniha Çukurovalı Soykurt, *20-45 Yaş Arası Kadınlarda Menstrüal Siklusun Her Üç Döneminde (Menstrüal Dönem Öncesi, Menstrüal Dönem Ve Menstrüal Dönem Sonrası) Beslenme Alışkanlıklarının Belirlenmesi*, (Başkent Üni. Ankara-2016, Yl. Tezi)s.14-18.

¹⁹⁵ Kâsânî, *a.g.e.*, 1/42 “*فَلَا يَخْرُجُ مِنْهُ شَيْءٌ فَلَا يَكُونُ حَيْضًا*”; Serahsî, *a.g.e.*, 3/149 “*فَقَدْ ثَبَّتَ*” *لَنَا أَنَّ الْحَامِلَ لَا تَحِيضُ، وَذَلِكَ مَرْوِيُّ عَنْ عَائِشَةَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا - وَعَرَفَ أَنَّهَا إِذَا حَبِلَتْ أَسَدَّ فَمِنْ رَحِمِهَا فَالِدَمُ الْمَرْبِيُّ لَيْسَ مِنَ الرَّجْمِ*”.

¹⁹⁶ Muhammed Ali el-Bârr, *Halku'l İnsan beyne't Tıbbi ve'l Kur'an*, s.98-99; Kadın Doğum Uzmanı Dr. Bülent Traşçı'nın ifadeleri için bkz: <https://www.mavikadin.com/hamileyken-adet-regl-olunurmu-kac-gun-surur-belirtileri-neler>, 31.08.2023

olacağını bilir. Oysa mütehâyira bunu bilemez.¹⁹⁷ Bilemediği için de ay hesabıyla iddet beklemesi gerektiği söylenmiştir.¹⁹⁸ Oysa tıp bugün çok rahat bir şekilde gelen kanın bileşenlerinden o kanın hayız kanı olup olmadığı tespit edebilmektedir. Dolayısıyla kanın mahiyeti orataya konabiliyorsa o zaman mesela ay hesabına göre iddet beklemesi fetvasının değişmesi kuvvetle muhtemel gözükmemektedir.¹⁹⁹ Öyleyse mütehâyira için görünen kanın türü, nedeni ve yapısı tıp ilmi vesilesiyle bilindiği için artık kadın mütehâyira olmaktan çıkar ve ay hesabı ile değil kur'a göre iddet bekleyecektir denebilir. Din İşleri Yüksek Kurulu da konu ile ilgili fıkıh eserlerindeki görüşleri verdikten sonra kanın adet kanı olup olmadığını bilmek için uzman doktorlardan yararlanılabileceğini ifade etmektedir.²⁰⁰ Tıbbın gelişmiş imkanlarından habersiz ve uzak olan kimseler için fetva olduğu gibi kullanılabilirse de en azından tıbbın imkanlarından yararlanma fırsatı olduğu zamanlarda ve koşullarda bu fetvalara değişim nazarıyla yeniden bakılabilir.

İşin özellikle mahremiyet kısmına dair şöyle bir eleştiri olabileceğine binâen ilave birkaç hususa kısaca değinmek faydalı olacaktır. Bu gibi konularda “hem mahremiyete zarar vereceği hem de geneli ümmî bir toplum olan müslümanlara zorluk çıkaracağı için zaman değişse de klasik fetvalara göre devam etmek gerekir” şeklinde bir ifade ortaya koymak her türlü fetvayı nass gibi görme ve fikhın dinamizmi noktasında bir takım sakıncaları beraberinde getirebilir. Ayrıca mahremiyete zarar verecek bir durum da söz konusu değildir. Asr-ı saadet bu hususun mahremiyete zarar vermediğinin meşruiyyet temelini zaten ortaya koymaktadır. Kadınlar, Hz. Âişe'ye üzerinde kan ya da bazı vajinal akıntılarının olduğu çaput veya bezleri bir kap içerisinde göndererek kanların türünü sormaktaydılar.²⁰¹ Bu tür davranışlarda bulunmakla mahremiyete bir zarar gelmiyorsa aynı işlemin tıbbî teknoloji ile yapılmasında da bir problem ve zorluk olmamalıdır. Belki şunu söylemek mümkün olabilir: Tıbbın imkanlarından yararlanacak konumda ve durumda olmayan kimseler bu konuda klasik fetvalara paralel olarak tecrübeli kadınlara veya kimselere sorabilirler. Fakat imkan varken ve fırsatlar el veriyorken mahremiyetin zedenlenmesi

¹⁹⁷ İbn Âbidîn, *Haşiyetü İbn Âbidîn*, 1/286.

¹⁹⁸ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 3/509.

¹⁹⁹ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.149-150.

²⁰⁰ Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar*, Ankara: TDV. Yay. 4.Baskı, 2018, s.107.

²⁰¹ Muvatta, *Müstehaze*, 85 “كَانَ النَّسَاءُ يَبْعَثْنَ إِلَى عَائِشَةَ بِالذَّرَجَةِ فِيهَا الْكُرْسُفُ، فِيهِ الصُّفْرَةُ مِنَ الْحَيْضِ”.

ve ümmî bir topluma zorluk olması düşüncesiyle klasik fetvalar üzerinde donup kalmak pek uygun gözükmemektedir.

7. Bazı tedavi şekillerinin oruca etkisi: Yaraya sürülen ilaçtan, vucûda bir şeylerin batmasına, kulağa damlatılan ilaçtan vucûda zerk edilen iğneye kadar birçok husus bu örnekte mevzu bahis edilmeye çalışılacaktır. Mesela cevfe (vucûd içi) veya dimağa (beyin) ulaşması ve bir açıdan da ihtiyatı da dikkate alarak bazı Hanefi fakihlere göre kulaktan damlatılan, makattan verilen (ihtikan/hukne), idrar yoluna damlatılan ilaçlar,²⁰² vucûdun herhangi bir yerinde açılan yaraya sürülen katı olmayan sıvı bir ilaç,²⁰³ parmağın veya tahta gibi parçaların dübüre sokulması, vucûda kargı ya da mızrak gibi cisimlerin saplanması orucu bozacağını söyleyen Hanefi fakihleri olmuştur.²⁰⁴ İbn Ebî Leyla (ö.148/765) göze sürme çok çekilir bunun tadı da boğazda hissedilirse bu durum neticesinde batna ulaşması nedeniyle oruç bozulur diye görüş beyan etmiştir.²⁰⁵

İleri seviyede tıbbî bilgiye gerek duyulmadan, gelişmiş teknolojik cihazlara gerek kalmadan bedenle ilgili bilinebilen net hususlarda fukahanın ittifakı söz konusu olmuştur. Burun ile cevfe arasında bir menfezin var olduğunun kabul edilmesi bu durumun en bariz örneğidir.²⁰⁶ Yukarıda ifade edildiği üzere fukaha kulak ile cevfe ve dimağ arasında bir kanalın olduğunu düşünmüştür. Oysa her ne kadar kulak ile cevfe arasında bir kanal olsa da bu kanal zar ile kapalıdır. Yani normal yollardan su veya ilacın boğaza ordan mideye veya dimağa ulaşması mümkün değildir. Vucûda enjeksiyon yoluyla²⁰⁷ ya da bir şeyin batması, çakılması yoluyla orucun bozulabilmesi için bu maddelerin sindirim sistemine ulaşması gerekmektedir.²⁰⁸ Bu aynı zamanda vucûda batan ya da batırılan cismin veya aletin içeriğinin besleyici olmasını da

²⁰² Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l muhtâr*, 1/132-133.

²⁰³ Alâüddin es-Semerkindî, *Tuhfetü'l Fukaha*, 1/356.

²⁰⁴ Kâsânî, *a.g.e.*, 2/93; İbnü'l Hümâm, *a.g.e.*, 2/344; Alâüddin es-Semerkindî, *a.g.e.*, 1/355.

²⁰⁵ Serahsî, *a.g.e.*, 3/67 “وَابْنُ أَبِي لَيْلَى كَانَ يَقُولُ: إِنَّ وَجَدَ طَعْمَهُ فِي حَلْقِهِ فَطَرَهُ لُصُولِ الْكُحْلِ إِلَى بَاطِنِهِ.”

²⁰⁶ *Tıp ve Sağlıkla İlgili Fetvalar*, Ankara: 1. Baskı, Ağustos 2020, s.30-34; Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.99; Arif Muhammed el-Cinâhî, *eş-Şüzûz fi'l Fetva'l Muâsıratı en-Nâtici' ani't Tatbiki'l Hatı' li Kâideti'l "Teğayyürü'l Fetva li Teğayyürü'z Zaman*, s.805.

²⁰⁷ Ahmet Yaman, *a.g.e.*, s.18.

²⁰⁸ Şeyma Ülger, *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlîli (Mecmeu'l Fıkhi'l İslâmî ed-Düvelî Örneği)*, s.135; Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.18.

gerektirmektedir ama bütün bunlar saydıklarımızda gerçekleşmemektedir.²⁰⁹ İdrar yolu ile sindirim sistemi arasında da bir menfezin olduğunu bu sebeple cinsel organa damla damlatmanın orucu bozacağını söyleyen fakihler olsa da tıbben bu da mümkün değildir. Çünkü böyle bir kanal tıbben bulunmamakta ve mesaneden çıkanın tekrar mesaneye dönemeyeceği bilinmektedir.²¹⁰ Ebû Hanîfe, yukarıda başta beyne, karında mideye kadar ulaşan yaralar üzerine kuru bir ilaç konursa bu orucu bozmaz ama nemli ve yaş bir ilaç konursa bu orucu bozar demişti. Oysa nemli de olsa bu ilaç daha sindirim sistemine ulaşmadan vucûd tarafından emilmekte ve kaybolmaktadır.²¹¹

Özetle fakihlerin kulak, göz, ihlîl diye ifade edilen ön ve arka hacet mahhali, câife yani karın boşluğuna ulaşan yara, âmme yani insanın beynine kadar ulaşan yara ile cevî ve dimağ arasında kurdukları bağlara binâen verdikleri fetvalar artık güncel tıbbî veriler ışığında değişim nazarıyla bakılması gereken konulardan olmuştur.²¹² Etraftan duyulan bilgiler, yaşanan tecrübeler fakihlerden kimisini bu tür fetvaları vermeye sevk etmiş olabilir. Tıbbın ve teknolojik cihazların o devirlerde çok gelişmediği düşünüldüğü zaman bu durum fakihler için bir eksiklik olarak telakkî edilmemelidir.

b) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar

1. Bedendeki bir yara üzerine sarılan sargıya mesh: Ebû Hanîfe, bir konu hakkında akla ilk gelen ve meselenin kendisine çok benzediğini düşündüğü kıyasa göre hüküm verdikten sonra o mesele hakkında detaylıca düşünüp aslında ortada meseleye daha çok benzeyen başka kapalı bir kıyasın olduğunu görünce görüşünü bazı durumlarda değiştirmiştir.²¹³ Mesela Ebû Hanîfe, ilk zamanlar bedendeki bir yara üzerine sarılan sargıyla abdest alırken bir kimse sargı üzerine kendisine bir zararı olmadığı halde

²⁰⁹ Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçtihatlar*, 253.

²¹⁰ Serahsî, a.g.e., 3/68. “أَنَّ مِنَ الْمَثَانَةِ إِلَى الْجَوْفِ مَنْقَذٌ حَتَّى لَا تَقْدِرُ الْمَرْأَةُ عَلَى اسْتِمْسَاكِ الْبَوْلِ”; Kübra Zegerek, *S.B.Ü. Ok Meydanı Eğitim ve Araştırma Aile Hekimliğine Başvuran 18 Yaş ve Üzeri Kadınlarda İdrar Kaçırma Sıklığı ve Etkileyen Faktörler*, s.4-12-22.

²¹¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/132.

²¹² *Tıp ve Sağlıkla İlgili Fetvalar*, s.37; Mehmet Özkan, *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçtihatlar*, s.253; Şeyma Ülger, *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlili (Mecmau'l-Fıkhi'l İslamî Eddüvelî Örneği)*, s.134-135.

²¹³ Soner Duman, *Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar – Sebepler – Analiz)*, s.445.

mesh etmese abdestinin geçerli olacağını söylemiştir. Daha sonra ise bu görüşünü değiştirip sargı üzerine meshin gerekli ve zorunlu olduğu görüşüne varmıştır.²¹⁴

2. Ümmü veledin vefat etmiş efendisini yıkaması: Ebû Hanîfe'nin ilk görüşüne göre bir erkek öldüğünde yanında kadınlardan başkası olmasa, kadınlar arasında da o erkeğin ümmü veledî olsa, o ümmü veled ölü erkeği yıkayabilir. Ebû Hanîfe bu görüşünü sonradan değiştirmiş onun yerine ölen erkeğin bedenini yıkayamaz demiştir.²¹⁵ Ebû Hanîfe'nin birinci görüşüne göre ümmü veled, sahih firaş sebebiyle iddet beklediğinden nikahlı karısı durumundadır. İkinci görüşünde ise ölüm neticesinde ümmü veled azat olduğundan yabancı bir kadın konumunda kabul edilir.²¹⁶

3. Oruçluyken küçük çocuk için yemeğin çiğnenmesi: Zamanın şartlarına ve imkanlarına dayanılarak verilmiş bir başka fetva örneği oruçlu bir kadının çocuğunu doyurması için yemek çiğnemesinin caiz olduğudur.²¹⁷ Fukaha – o dönemde imkanların sınırlılıklarına ve çocuğun ihtiyacına binâen – kadının bebeği için yemek çiğnemesinin orucuna zarar vermeyeceğini ifade etmişlerdir.²¹⁸ Fakat günümüzün gelişmiş şartları ve imkanları, mama veya biberon gibi vasıtalarla bu ihtiyaç veya zarûret halini bertaraf etmiştir. Dolayısıyla artık yeterli imkanların oluşması ve kadının boğazına yemek kaçma ihtimaline binâen artık çocuğu için yemek çiğnemesini en azından uygun değildir. Nitekim fukahadan o dönemlerde bu fiilin mekruh olduğunu söyleyen de olmuştur.²¹⁹

4. Ma-i müşemmesin keraheti: Ma-i müşemmes ile kastedilen güneşe maruz kalmış, güneşte ısınmış sudur. Bir kısım fukaha bu suyun insan bedeninde kullanılmasının hiçbir sakınca doğurmadığını söylemişse de İbn Âbidîn'e (ö.1252/1836) göre bu su hakkında Hanefilerde zahir olan görüşün “tenzihi mekruh” olduğu yönündedir.²²⁰ Konu ile ilgili Hz. Aişe'den (r.a.) gelen bir rivayet de fıkıh ve

²¹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/74 “ وَفِي غَيْرِ رِوَايَةِ الْأَصُولِ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ - رَحِمَهُ اللَّهُ - أَنَّهُ يُجْزئُهُ، وَقِيلَ هُوَ قَوْلُهُ الْأَوَّلُ، ثُمَّ رَجَعَ “عَنْهُ إِلَى قَوْلِهِمَا

وَكَذَا لَوْ كَانَ فِيهِنَّ أُمَّ وَوَلَدَهُ لَمْ تَغْسَلْهُ فِي قَوْلِ أَبِي حَنِيفَةَ الْآخِرِ، وَفِي قَوْلِهِ الْأَوَّلِ وَهُوَ قَوْلُ “زَفَرٍ وَالشَّافِعِيِّ لَهَا أَنْ تَغْسَلَهُ

²¹⁵ Kâsânî, *Bedâiu's Sanâi*, 1/305

²¹⁶ Soner Duman, *Ebû Hanîfe'nin İçtihatlarındaki Değişim*, s.446.

²¹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 3/100-101 “وَلَا بِأَسَ بَأَنَّ تَمْضُغَ الْمَرْأَةِ لِصَبِيَّتِهَا طَعَامًا إِذَا لَمْ تَجِدْ مِنْهُ بُدًّا”.

²¹⁸ Burhaneddin İbn Maze, *el-Muhîti'l Burhâni*, 2/389.

²¹⁹ Kâsânî, *Bedâiu's Sanâi*, 2/106 “ويكره للمرأة أن تمضغ لصبيتها طعاما وهي صائمة”.

²²⁰ İbn Âbidin, a.g.e., 1/180.

hadis kitaplarında yerini almıştır. “Suyu güneşte ısıttığımda Hz. Peygamber (s.a.v.) dediği: Böyle yapma ya Hümeýra ! Bu barasa sebebiyet verir”²²¹ hadisi kaynaklarda yer alsada sabitliği ve hadisi ulaştıran tarikler –zayıf hatta metruk ravi gibi- hususunda olumsuz değerlendirmeler yapılmıştır.²²² Delilin sıhhati ile ilgili zaaf bir yana pratik yanıda hakkında da geçmişte bazı yorumlar yapılmıştır. Mesela bakır ve kurşun gibi metallerden yapılan kapların özellikle sıcak bölgelerde güneş altında kaldıklarında kaptan kopan taneciklerin suya sirayet edip baras hastalığına sebep olacağı ifade edilmiştir.²²³ Acaba tıp ilminde güneşte bekletilmiş ve tenzihen mekruh kabul edilen bu su alaca/baras hastalığına yol açıyor mu ? Henüz modern tıbbi bilgi güneşte ısınmış suyun doğrudan bu hastalığa sebebiyet verdiğini ortaya koyamamış ve bu konuda alaca hastalığı ile güneşte bekletilmiş su arasında doğrudan hiçbir bağlantının olmadığını ifade etmiştir.²²⁴ O devirlerde bu suyu kullanan belki birkaç kiři bazı bedeni ve psikolojik rahatsızlıkları nedeniyle bu hastalığa yakalanınca büyük ihtimalle sebebinin bu şekildeki su olduğu dūřünölmüř olabilir. Netice olarak fetvada değişim adına tenzihî mekruh görüşünün gözden geçirilmesi uygun olur.

5. İctima’ halinde hilalin görölebilmek imkanı: Geçmiřte fukaha ibadet vakitlerinin tespiti konusunda -o zamanın da imkanları oranında- duýulara dayanarak bazı belirlemeler yapmıştır. Gözüyle hilali gördüğünü ifade eden çıkarsa yeni ay girmiş ilan edilirdi.²²⁵ Kavuřum diğer adlarıyla ictima, iltika ve iktirân dediğimiz dünya, ay ve güneşin aynı düzlem üzerinde buluştuğu zaman, ayın karanlık tarafı dünyaya baktığı için dünyanın hiçbir yerinden görölemeyeceği modern astronomide kesin bir şekilde ortaya konulmuşken iltikanın olduğu gün hilalin görölebileceğine dair şahitlikte bulunmak büyük şüphe uyandırmaktadır. Yusuf el-Karadavî, geçmiş dönemlerde bu bilimsel hakikatin astronomiye dair bilgisi olanlar hariç fukaha

²²¹Beyhâkî, *es-Sünenü’l Kübra*, 1/11.

²²²Zeylâî, *Nasbü’r Râye*, 1/103.

²²³Ebû’l Meâlî el Ceveynî, *Nihayetü’l matlab fi dirayeti’l mezheb*, 1/17; Osman Bayder, *Sağlığa Zararlı Maddelerin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*, s.388.

²²⁴Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değerışmesindeki Etkisi*, s.64; Muhammed Numan Muhammed Ali el-Bu’dânî, *Müsteceddâtü’l Ulûmi’t Tibbiyye ve Eserüha fi’ İhtilâfati’l Fıkhiyye*, s.278-280 “یرى فريق من الأطباء و المختصين بالإعجاز العلمي بأنه لا علاقة للماء المشمس بالبرص”.

²²⁵Ahmet b Muhammed Ebû’l Hüseyin el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, 3/1463-1464 “لنا: ما روى عكرمة عن ابن عباس - رضي الله عنه - قال: (جاء أعرابي إلى النبي - صلى الله عليه وسلم فقال إني رأيت الهلال يعني رمضان فقال: أتشهد أن لا إله إلا الله، قال: نعم، قال: أتشهد أن محمدا رسول الله، قال: نعم، قال: يا بلال أذن في الناس فليصوموا غدا

tarafından bilinmediğini ifade etmiştir.²²⁶ Hicrî aylar hilale göre belirlenmekte ve bu belirlemelerde farklı sayıdaki kişi/kişilerin şehadetine başvurulmaktaydı. Ayın astronomik olarak evrelerine girişinin başlangıcı olan ictima anını fukahanın geçmiş dönemde sınırlı imkanlarla tespit etmesi doğal olarak mümkün değildir. Hilalin görülebilmesi için astrolojik olarak ay ile güneşin açısal uzaklığının (ay güneş ve dünya doğrultusu arasındaki açı) 8° dereceden az olmaması gerekir. Ayrıca güneş battıktan sonra hilalin ufuktaki yüksekliği de en az 5° derece olmalıdır.²²⁷ İctima zamanında hilalin görüldüğüne şahitlik etmek de gerçekten büyük bir şüphe ortaya koymaktadır. Çünkü bu durum insan bedeninin, duyusunun ötesinde bedenin güç yetiremeyeceği bir haldir. Dolayısıyla ictima'm olduğu gün ayın görüldüğünü ifade eden görüşleri olduğu gibi onaylamak isabetli olmayacaktır.²²⁸ Geçmiş dönemlerde fukaha tarafından bilinmeyen ictima anı bir bütün halinde hilalin gözle tespitinden istisna tutularak kesine (ictima halinde hilalin görülememesi kesinliği) doğru bir değişim gerçekleşmiştir denilebilir.

6. Radyasyonlu suyun kullanımı: Radyasyon, bir atom çekirdeğinin kararsız durumdan daha kararlı bir duruma geçerken elektromanyetik dalga veya parçacık şeklinde enerji yaymasına denir.²²⁹ Radyasyonun birçok çeşidi ve biyolojik etkisi vardır. Belli oranlarda maruz kalınan radyasyon ile cilt yanıklarından katarakt oluşumuna kadar birçok deterministik etki ortaya çıkabilmektedir.²³⁰ Furû' fıkıh eserlerinin taharet başlığı altında zikredilen sularla ilgili fetvalarda bugün yeni öğrenilen veya keşfedilen bilimsel bilgiler ışığında değişimden bahsedilebilir. Mesela konu ile ilgili klasik fetvalara bakılırsa bir su rengi, kokusu ve tadı değişmedikçe hem bedenin temizliği dahil şer'î temizliğin sağlanmasında hem de içmede rahat bir şekilde kullanılabilir.²³¹ Fetva bu yönde radyasyona maruz kalmış suda bu zikredilen üç özellik varken klasik fetva esas alınarak “kullanılabilir zira üç vafında

²²⁶ Yusuf el-Karadâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva*, s. 82 “ ولم يكن هذا معلوماً لعلماء الشريعة من أهل الفتوى و ”
”القضاء في الأزمنة الماضية إلا القليل منهم ممن اطلع على علم الفلك أو علم الهيئة و الحساب

²²⁷ Ekrem Keleş, *Rü'yeti Hilal Meselesi*, Marife Dergisi, 2/2, güz-2002, s. 41-51.

²²⁸ Yusuf el-Karadâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva*, s.81-82; Ahmet Yaman, *Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.18.

²²⁹ Mine Esin Ocaktan, *Radyasyon Etkileri ve Korunma*, Ankara: Ankara Üni, Tıp Fak. Yüksek Lisans Tezi, 2002, s.5.

²³⁰ Ecem Gökoğlan, Meliha Ekinci, Emre Özgenç, Derya İlem Özdemir, Makbule Aşıkoğlu, *Radyasyonun İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri*, Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi, Eylül 2020; Cilt 25, Sayı 3, s.291.

²³¹ Kâsânî, *Bedâiu's Sanâî*, 1/71.

herhangi bir değişiklik yok” demek mümkün gözükmemektedir. Bu noktada bilimsel bilginin radyasyonun zararına dair ortaya koyduğu gerçeğe dayanarak fetvada caiz olmama yönüne meyletmek gerekecektir.²³² Çünkü radyasyonun insan bedenindeki olumsuz neticesi aşikâr bir şekilde ortadır. Radyasyona maruz kalmış suyu bedene temas ettirmek bu olumsuz neticeyle karşılaşmayı doğuracağı için klasik fetvanın bu anlamda değişim nazarıyla gözden geçirilmesi icâp etmektedir.

2) Ahvâl-i Şahsiyye Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim

Burada, Ahvâl-i şahsiyye konularına dair olup insan bedeniyle doğrudan veya dolaylı ilgili fetvaların değişim açısından tahlili yapılmaya çalışılacaktır.

a) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar

1. Azlin keraheti: Hanefi mezhebinde “azil” konusundaki yaygın görüşe göre geçmiş dönemlerde hür bir kadın nikahlısına izin verirse ancak azli gerçekleştirilebilirdi. Eğer koca hanımından izinsiz azil yaparsa Hanefi fakihleri buna mekruh hükmünü vermişlerdi.²³³ Mekruh hükmünü vermelerine farklı gerekçeler sunmuşlardır. Kimi alimler bunun neslin çoğalmasına engel olacağını söylerken kimileri şehvetin sukûnete erdirilmesinin bir hak olduğunu azlin ise bu hakkı kısıtladığını ifade etmişlerdir. Bir zaman sonra fakihlerin meseleye bakışı değişmiştir. Semerkand fakihleri, İbnü'l Hümâm (ö.861/1457) ve İbn Âbidîn (ö.1252/1836) gibi fakihler zamanın şartlarını, değişen ahlakî yapıyı ve birçok etkeni göz önüne alarak bunlara çocuğu iyi yetiştirememeye korkusunu da ekleyerek eski fetva yerine azlin koca için artık caiz olacağını mekruh olmayacağını söylemişlerdir.²³⁴ Netice itibariyle bu örnekte insan bedenine taalluk eden mekruh fetvasının caiz olma yönünde değişimi gözükmektedir.

2. Cenînin düşürülmesi: Ceninin henüz tam şekli belirmeden ilaçla düşürülüp düşürülmeyeceği klasik dönem fakihlerce tartışılmıştır. Hanefilerden bazı fakihler tarafından aslî sûretin fıkhîta şekli beliren cenin olduğu, dolayısıyla düşürülmemesi

²³² Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.18.

²³³ Kâsânî, *a.g.e.*, 2/334 “ويكره للزوج أن يعزل عن امرأته الحرة بغير رضاها؛ لأن الوطء عن إنزال سبب لحصول الولد، “ولها في الولد حق، وبالعزل يفوت الولد”.

²³⁴ Kâsânî, *a.g.e.*, 2/335; İbnü'l Hümâm, *a.g.e.*, 3/401 “إن خاف من الولد السوء في الحرّة يسعّه العزل بغير رضاها” “لفساد الرّمان”

gerekenin bu mahiyette olması gerektiği ifade edilmiştir. Daha açık bir ifadeyle Hanefî mezhebinde cenîn, nutfe-alaka-mudğa hallerindeyken saç ve tırnak gibi uzuvları belirse de insan sayılmayacağı için düşürülebilir görüşü ortaya konulmuştur.²³⁵ Bunun da son sınırının 120 gün olduğunu belirtmişlerdir. Bu süre içerisinde ceninin düşürülebileceğini çünkü bunun daha insan olarak hilkatinin tamamlanmamış olduğunu, ruh üflenmediğini ifade etmişlerdir.²³⁶

Kur'an-ı Kerîm'de insana ruh üflenmesinden (Hicr,15/29; Secde,32/9) bahsedilmektedir. Fakat ayetler dikkatle incelendiğinde ruh üflenme işinin yaratılış evrelerinden hangisinde olduğu açık bir şekilde ifade edilmiş değildir. İslam'ın temel ikinci kaynağı hadisleri incelediğimizde ruh üflenmesi ile ilgili hadislere rastlamak pekala mümkündür. Fakat ilgili hadisler topluca düşünüldüğünde cenîne ruhun ne zaman üflenildiği açık ve net bir şekilde mevcut değildir.²³⁷ Bazı sayılar veren hadislerin yer aldıkları kaynaklar sağlam olsa bile bu o kaynaklarda bulunan hadislere metin tenkidi yapılamacağı anlamına gelmez. Sadece sened sağlamsa “uydurulmuş, yalan beyandır” ifadelerini kullanmak doğru olmaz. Birbiriyle çelişen birbirinden farklı ifadeler barındıran ayrıca ilmi gerçeklik bakımından pek tutarlı gözükmeyen hadisler için Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakleden ravilerin ya da onlardan bu hadisleri rivayet edenlerin yanlış olabileceklerini, olduğu gibi nakletmede hataya düşebileceklerini söylemek gerekir; değilse bazı tutarsızlıklar ve ilmi gerçeklerle uyuşmayan açıklamaları doğrudan Hz. Peygamber'e (s.a.v.) isnad etmiş oluruz ki bu kabul edilecek bir durum olamaz.²³⁸

Din İşleri Yüksek Kurulunun da belirttiği gibi yaşama hakkı sperm ve yumurtanın dölleni ile başlar ve bundan sonra gebeliğe son verilmez. Ancak annenin sağlık durumu kesin bir şekilde kötüleşecek, ya da birden fazla cenin olup müdahale edilmediğinde diğerleri de ölecekse gebeliğin sonlandırılmasına cevaz verilmiştir.²³⁹ Yani Hz. Peygamber'in (s.a.v.), ruhun cenine dört aylık iken ülendiğini beyan eden hadisini delil getirerek bu süreden önce gebeliğin sonlandırılacağını söylemek isabetli

²³⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *Muhîtü'l Burhânî*, 5/374.

²³⁶ el-Fetâvâ'l Hindiyye, 5/356; İbnü'l Hümâm, a.g.e., 3/401 “ وَهَلْ يُبَاحُ الْإِسْقَاطُ بَعْدَ الْحَبْلِ؟ يُبَاحُ مَا لَمْ يَتَخَلَّقْ شَيْءٌ ”
مِنْهُ ثُمَّ فِي غَيْرِ مَوْضِعٍ، قَالُوا: وَلَا يَكُونُ ذَلِكَ إِلَّا بَعْدَ مِائَةٍ وَعِشْرِينَ يَوْمًا، وَهَذَا يَقْتَضِي أَنَّهُمْ أَرَادُوا بِالتَّخْلِيْقِ نَفْخَ الرُّوحِ وَإِلَّا فَهُوَ
”أَنَّهُ بَعْدَ هَذِهِ الْمُدَّةِ تُخْلَقُ أَعْضَاؤُهُ وَتُنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ“; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r Râik*, 1/230 “عَلَّظَ”

²³⁷ *Tıp ve Sağlıkla İlgili Fetvalar*, 1. Baskı, Ankara Ağustos 2020, s.83.

²³⁸ Hayrettin Karaman, <https://www.hayrettinkaraman.net/yazi/hayat/0077.htm>, 01.04.2023.

²³⁹ İbrahim Tüfekçi, *İslam Hukukuna Göre Gebeliğin Sonlandırılması*, s.142; Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar*, Ankara: TDV. Yay. 4.Baskı, 2018, s.527.

olmayacaktır. Zira bu yoruma göre cenin müstakil kişiliğini ruhun üflenmesi ile üstlenmektedir. Dolayısıyla ruh üflenmeden önce sadece bir et parçasıdır. Oysa cenin müstakil yapısını yumurta ile döllenmesiyle kazanmaktadır. Dokunulmazlığı ruhun üflenmesinden değil potansiyel insan konumunda canlı varlık oluşundan neş'et etmektedir. Ayrıca İslam ilimleri alanında ruhun üflenmesi ile ilgili yapılan bazı çalışmalar, rivayetlerdeki gibi uzun süreler değil döllenmeden itibaren 49 gün gibi daha kısa sürelerde ruhun üflendiğini ifade etmiştir.²⁴⁰ İnsani hayat hakkı, devredilemeyen ve alternatifi olmayan bir haktır. Döllenen yumurta bu safhadan itibaren anne ve baba dahil hiçbir kimse tarafından imha edilemez. Bunun tek yolu haklı ve kesin bir zarûretin var olmasına bağlıdır.

3. Düşüğün(abortus) iddet ve diğer hükümlere etkisi: Yukarıdaki örnekle birebir bağlantılı bir başka fetvada değişim örneği “sâkıt” ile ilgilidir. Bu örnek aslında bir üstteki örnek içerisinde de ele alınabilirdi fakat ayrıştığı yönleri olması ve örneğin uzamaması hasebiyle ayrı bir başlıkta ele alınması uygun görülmüştür. Burada örnek iddet üzerinden izah edilecektir. Fakat sâkıt ile ilgili gelişmiş tıbbî teknolojinin ortaya koyduğu veriler sâkıtta taalluk eden iddet dışındaki diğer fetva ve görüşleri de etkilemektedir. Talak vakî olmuş veya kocası ölmüş bir kadın, Kur'an'ın da beyan ettiği üzere (Talak 65/4) hamileyse çocuğunu doğuruncaya kadar iddet bekler. Bu üzerinde hiçbir ihtilafın olmadığı fakihlerin ittifak ettikleri bir hükümdür. Fakat naslar bize kadının düşük yapması durumunda iddetinin ne olacağı hakkında net ve açık bir hüküm beyan etmemektedir. Ortada açık ve kesin bir bilgi olmadığı için bu durum fakihlerin farklı görüşler ortaya koymalarına sebep olmuştur.

Hanefi fakihler, daha doğum vakti gelmeden fercten insana benzemeyen bir parça gelirse yani insan hıkatine dair bir emare zahir olmamışsa o düşen parçadan dolayı nifas ahkâmının ve cenin olmasından doğan iddet gibi diğer hükümlerin câri olmayacağını belirtmişlerdir.²⁴¹ Görünüşe göre düşen, insan şeklini almamış bir et parçasıysa veya kan yumağıysa bununla iddet tamamlanmaz. Fakih, bu fetvayı verirken elinde gelişmiş tıbbî teknoloji olmadığı için düşen cismin gerçek insan

²⁴⁰ Tuba Erkoç Baydar, *Ölme Hakkı: Fritz Jahr ve İslam Hukuku Açısından Mukayeseli Bir Yaklaşım*, İstanbul Üni. Darü'l Fünûn, c.29/s.2/ 2018, s.299; Yunus Keleş, *Fesâdü'z zamân Algısı ve Fikhî Hükümlere Yansıması*, s.188; Şeref Mahmut Kuzât, *Cenîne Ruh Ne Zaman Verilir*, trc. Ekrem Keleş, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 38, Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2002, s.128.

²⁴¹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r Râik*, 1/230; Serahsî, *a.g.e.*, 7/150; Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'an*, 5/57.

bedeni mi değil mi olduğunu ancak şekilsel özelliklerle anlayabiliyordu. Oysa modern tıp ilmi kan tahlili, hormon testleri, ultrason cihazı gibi birçok teknikle hamileliği net bir şekilde belirleyebilmektedir. İlerlemiş tıbbî teknoloji ile düşen cismin her ne kadar insan sûretine bürünmese de insan olup olmadığı tespit edilebilmektedir.²⁴² Bu durum mezkûr parça daha düşmeden anne karnında ultrason gibi basit cihazlarla dahi tespit edilmektedir. Hasılı düşen insan sûretinde ise tıp bu parçaya gelişmiş teknolojisi ile cenin demişse iddet gibi birçok fetva değişecektir. Normalde fukahanın insan sûretine bürünmediği için hükümleri tahakkuk ettirmediği bu düşen parça/cenin ile iddet bitmiş olacak, gerekli durumlarda gurre gerekecek, nifas ahkamı işleyecektir.²⁴³ Yani cenîne bağlanan bütün hükümler, imkanların sınırlılığında ve bilgisizlikten dolayı tespit edilemeyen ama cenîn olan o düşen et parçasına uygulanarak değişim ortaya konulabilir.

4. Hamileliğin en uzun süresi: Hanefi fakihler ellerindeki bilgi, haber ve tecrübelerine dayanarak hamileliğin en uzun süresinin iki sene kadar olacağını söylemiş ve bu süreyi bazı hükümler için sınır kabul etmişlerdir.²⁴⁴ İbrahim en-Nehaî (ö.96/714) ve Şeybânî (ö.189/805) arasındaki şu ihtilaf da hamilelik süresi hakkında fetvada değişim örneği olabilir: İbrahim en-Nehaî, boşanma iddeti devam ederken bir kadın, başka bir erkekle evlense ve doğum yapsa ilk koca çocuğun kendisinden olduğunu söylerse onun, kendisinden olduğunu reddetmesi ve ikinci kocanın da kendisinden olduğunu kabul etmesi halinde çocuğun ikinci kocaya ait olacağını, iki kocasında şüpheye düşmesi durumunda çocuğun ikisine de mirasçı olacağını ifade etmiştir.²⁴⁵ Bu fetvayı naklettikten sonra İmam Muhammed (ö.189/805), bu fetvanın alınamayacağını bunun yerine eğer kişi hanımını boşar o hanım daha iddeti bitmeden başka bir erkekle evlenip aralarında ailevi ilişki gerçekleşirse iki sene zarfında bir çocuk doğarsa ilk kocadan nesebi sabit olurken iki seneden daha fazla sürede çocuk doğarsa ikinci kocadan çocuğun nesebinin sabit olacağını belirtmiştir.²⁴⁶ Oysa

²⁴² Mehtap Zeynep Kuşku, *Abortus İmmينenslerde Human Koryonik Gonadotropin, Progesteron Ve A Disintegrin Ve Metalloprotease 12'nin Abortusları Öngörmedeki Yeri Ve Kötü Obstetrik Sonuçlarla İlişkisi*, Dokuz Eylül Üni. Tıp Fak. İzmir-2013, s.10.

²⁴³ Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar*, Ankara: TDV. Yay. 4.Baskı, 2018, s.107.

²⁴⁴ Bâbertî, *el-İnâye Şerhü'l Hidâye*, 4/352; İbn Nüceym, *a.g.e.*, 4/171; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müçtehid*, 3/112.

²⁴⁵ Muhammed b Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l âsâr*, s.389 “ قال في امرأة تزوجت في عدتها فولدت إن ادعاه الأول “فهو ولده و إن نفاه الأول فادعاه الآخر فهو ولده و إن شكاً فيه فهو ولدهما يرثهما و يرثانه”.

²⁴⁶ Muhammed b Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l âsâr*, s.389-390.

günümüzde doktorlar cenînin anne rahminde bu kadar uzun süre kalmasının mümkün olmayacağını belirtirler. Cenîn anne karnında ihtiyaç duyduğu her şeyi belli bir zamandan sonra plasenta yardımı ile alır. Zaman geçtikçe doğuma doğru yani hamileliğin dokuzuncu aylarına doğru bu plasenta bebeğin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelir. Ayrıca umbilikal kordonun da çapı daralır.²⁴⁷ Tüm bunlar fakihlerin ifade ettiği kadar uzun sürelerde değil daha kısa sürelerde olmaktadır.

Fakihlerin bu tür fetvalarının temelinde “yalancı gebelik” denilen bir gerçeğin yattığı söylenebilir. Kadın aslında hamile değildir ama hamile olduğuna ve kendisinde hamilelik belirtilerinin varlığına inanmaktadır. Yalancı gebelikte normal gebelikte yaşanan klasik septomlar dahi yaşanmaktadır. Yani kadının midesi bulanır, kusma yaşanabilir, karında şişlik meydana gelebilir. Fakat bu noktada şunu hemen belirtelim ki yalancı gebelik çok sık rastlanan bir durum değildir. Kadın kendisinin hamile olduğunu düşündüğü gibi etrafındaki insanlar da kadının hamile olduğunu düşünmekte ve doğumu bu uzun süreler boyunca gerçekten gebelik varmış gibi beklemektedir. Bu esnada kadın zaten çocuk düşünüyorsa gerçekten gebe kalıp o eski septomların arkasından gerçek hamilelik oluşmaktadır. Hepsinin toplamı bir hamilelik süresi anlaşıldığı ve fakihler de kendi zamanlarında bir açıdan etraflarındaki vakalara göre hareket ettikleri için görüşleri bu yönde olmuştur. Mesele hakkında ellerinde bu gebeliğin gerçek gebelik olup olmadığını belirtecek tıbbî imkanlar da olmayınca bu sonuca ulaşmaları tabîi gözükmektedir.²⁴⁸

Neticede tıbbî bilgiler cenînin anne karnında son adetten sonra en fazla 43 hafta kadar kalmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁹ Fakihlerin söylediği iki sene gibi süreler tıbben mümkün değildir. Fakihlerin bu konularda duyumlara, etraflarındaki vakalara dayanarak fetva verdikleri zaten kendilerine anlatılanlardan da belli olmaktadır. İbnü'l Hümâm şöyle bir olay nakletmektedir: “Bize şöyle haber edildi: Bir kadın dokuz ay boyunca karnı şişmiş, adet kanı kesilmiş ve bebek hareketi hissetmiştir. Ebe doğum için onu hareket ettirdikçe azar azar su çıkmış ve karnı

²⁴⁷ Vedat Uğurel, "41 Hafta ve Üzeri Gebeliklerde Servikal Olgunlaşma ve Doğum İndüksiyonu Amacıyla Dinoproston Vajinal Ovül ve Dinoproston Vajinal Ovüle Düşük Doz Oksitosin İlavesinin Karşılaştırması", Uzmanlık tezi, Sağlık Bakanlığı Dr. Lutfi Kırdar Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul, s.39.

²⁴⁸ Muhammed Ali el-Bârr, *Halku'l İnsan beyne't Tıbbi ve'l Kur'an*, s.453-454 .

²⁴⁹ Karâdâvî, *Mücibâtü Teğayyüri'l Fetva fî Asrina*, s.80; Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.158-159.

doğum yapmadan eski haline dönmüştür”.²⁵⁰ Kadının normal hamilelik septomları taşıması çocuğa olan aşırı hasretinden kaynaklandığını göstermektedir. Kadında oluşan aşırı çocuk isteği ve sevgisi kendisini hamile olduğu vehmine kaptırmış bu sebeble bilindik hamilelik septomlarının oluşmasına neden olmuş olabilir.²⁵¹

5. Hamileliğin en kısa süresi: “Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler”²⁵² ayeti ile “Karnında taşıması ve sütten kesilmesinin süresi otuz aydır”²⁵³ ayeti birlikte düşünüldüğünde çocuğun rahimde taşınma süresinin altı ay olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Bu çıkarımdan hareketle diğer bazı fikhî mezheplerin ifade ettiği gibi fukaha hamileliğin en az süresinin altı ay olduğunu söylemiştir.²⁵⁴

İlgili ayetlerden delâletü'n nass ile ortaya çıkan en az hamilelik süresi ile ilgili bilginin acaba yukarıda ayrı bir başlık olarak açtığımız değişmez alanda mı değerlendirilmesi gerektiği yoksa farklı bir alanda mı değerlendirilmesi gerektiği izaha muhtaç bir husustur. Eğer değişmeyen teabbüdî alan içerisinde görülecekse o zaman değişim namına bu örneği burada zikretmenin bir anlamı kalmayacaktır. Fakat belli şartlar çerçevesinde değişim kategorisinde değerlendirilebilirse o zaman buraya örnek olarak alınması uygun olacaktır. Hz. Ali (r.a.) ve İbn Abbas (r.a.) gibi ashâb-ı kirâmdan (r.a.) az sayıda kişilerin bu altı aylık süreye muttali' olması ve sahâbenin çoğunun fark edememesi bu sürenin kat'î olmadığı noktasında bir fikir kazandıracaktır.²⁵⁵ Zaten altı aylık süre, kat'î, açık ve net delillerle ortaya konulmuş bir hüküm de değildir. Bu sebeble meseleyi şöyle anlamak daha doğru olacaktır: Genel olarak doğumlar altı aydan önce olmamaktadır. Çünkü annenin yapısı, çocuğunu anne karnında istenilen seviyeye ulaştırması belli bir süre alacaktır.

İstenilen seviyeye ulaşmadan yani altı aydan önce doğduğunda bu çocuğun hayata günümüzün gelişmiş tıbbî müdahelerle tutunabildiği ve hayatını istikrarlı bir şekilde devam ettirdiği vakalar bir hayli çoktur.²⁵⁶ Yani birincisi imkanların ileri seviyede olduğu günümüz tıbbında altı aydan önceki doğumlarda hayata tutunabilme gerçekleşebilmektedir. İkinci husus, -ki asıl değişim burada ortaya çıkmaktadır- bir

²⁵⁰ İbnü'l Hümmâm, *a.g.e.*, 4/362.

²⁵¹ Karadâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri'l Fetva fî Asrina*, s.80-81.

²⁵² Bakara 2/233.

²⁵³ Ahkâf 46/15.

²⁵⁴ İbnü'l Hümmâm, *a.g.e.*, 4/348.

²⁵⁵ Kâsânî, *a.g.e.*, 3/211.

²⁵⁶ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.156.

evlilikte altı aydan önce doğum gerçekleştiğinde nesebin nipsetidir. Fakihler altı ay ile birlikte doğacak çocuğun nesebini sabit görürken daha aşağısında doğacak çocuğun nesebini sabit görmezler.²⁵⁷ Oysa evli çiftlerin bebeklerinin kaç aylık olduğu bilinebilen bir şey olup 20. Haftanın sonunda da erken doğum denilecek bir doğum gerçekleşebilir.²⁵⁸ Daha altı ay olmadan tıbben ispatlanması halinde doğum gerçekleşebiliyorsa ilgili fetva değişim açısından bir daha gözden geçirilmelidir. Zaten mümkün olduğu kadar nesebin subûtu yönünde fetva veren/vermeye çalışan Hanefî fakihler, günümüzdeki tıbbî verilere sahip olsalardı, altı aydan önce de evli çiftlerden çocuk dünyaya gelebileceğini kabul edip nesebin subûtuna karar vermeleri çok kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Bu bağlamda en kısa hamilelik süresine dair fetvânın değişmesi, nesebin korunması maksadına da yardımcı olacaktır. Hasılı sahih bir nikah akdiyle evli olan bireylerden daha altı ay dolmadan bir bebek dünyaya gelebilir ve tıbbî imkanlarla hayata tutunması sağlanabilir.

6. Hamileliğin süte etkisi: Hanefî fıkıh kaynakları incelendiğinde ahvâl-i şahsiyye alanına taalluk eden bir başka fetva örneği annedeki süt miktarının artması veya eksilmesiyle ilgilidir. Bir erkek, kendisinden olan emme çağındaki bir çocuk hanımının yanındayken hanımını boşasa, bu kadın da iddeti bittikten sonra başka bir erkekle evlenip o ikinci erkekten hamile kalsa sonra kendi çocuğunu emzirse Ebû Hanîfe'ye göre rada' ilk kocadan hâsıl olmuştur. Çünkü çocuğun ilk kocadan olduğu yakînen bilinen bir şeydir. Ebu Yusûf'a göre ise hamilelikten dolayı süt artmışsa bu rada' ikinci kocadan hasıl olmuştur. Eğer süt artmamışsa rada' birinci kocadan hasıl olmuştur. İmam Muhammed ise ikisinden de rada'ın hasıl olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁹ Tıp literatüründe bu konu “gebelikte emzirme ve tandem emzirme” başlıkları altında incelenmektedir. Tandem emzirme, emzirme sırasında hamile kalan annenin doğumdan sonra yeni doğan ile büyük bebeği aynı anda emzirmesini ifade etmektedir.²⁶⁰ Bizim burada dikkat edeceğimiz tıbbî konu “gebelikte emzirme” ile ilgili olacaktır. Bu noktada İmam Muhammed ile özellikle Ebû Yusûf'un görüşlerinin değişim nazarıyla incelenmeye tabi tutulması gerekmektedir. Zira kısa süreliğine bile

²⁵⁷ Haskefî, *ed-Dürrü'l Muhtâr Şerhü Tenvîri'l Ebsâr*, s.92; Kâsânî, *a.g.e.*, 3/211.

²⁵⁸ Ender Aydınhan, *Erken Doğum Tehdidinde Magnezyum Ve Ritodrin Tedavilerinin Karşılaştırılması*, (İstanbul Üni, Uzmanlık Tezi-1992) s.2.

²⁵⁹ Debûsî, *Te'sisü'n Nazar*, s.18.

²⁶⁰ Gülbin Gölçay, *Gebelik Döneminde İki Farklı Yaşta Kardeş Emzirme: Olgu Sunumları*, İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi 2014; 77: 4, s.62.

olsa emzirilen bir çocuğun üzerine oluşan hamilelik ile süt artış göstermez bilakis zamanla azalır ve sütün yapısında da bazı değişiklikler meydana gelir.²⁶¹ Aynı zamanda hamilelik ilk aylarda süt getiren bir sebep de değildir. Bu işin normal olanı gebeliğin 22. haftasından itibaren süt oluşturmaya ve vermeye hazırlanma ile başlar.²⁶² İhtiyaten olsa gerek İmam Muhammed (ö.189/805) iki kocayı da sütün hasil olduğu kimse olarak kabul etmiştir. Oysa bu mümkün değildir. Fakihlerin bu tür yaklaşımlarını ve buna benzer verdikleri fetvalarını o gün itibariyle kesin ilmi bilgiden yoksunluktan kaynaklanan bir ihtimal olarak değerlendirmek daha uygundur.

7. Nikah akdini sonlandırmayı caiz kılan sağlık kusurları ve bu kusurlar için tayin edilen süre: İnsan bedeni ile ilgili bir başka fetvada değişim örneği karı-kocada bulunan sağlık kusurları sebebiyle akdin fesh edilmesi hususundadır. Koca ailevî birlikteliğe engel olan cinsel kusuru hanımında görürse akdi talak ile sonlandırabilir. Hanım da kocasında bulunan innîn, daha ilişkiye başlamadan boşalma, zekerin bir daha uyanmaması (şekkâz) ve zekerin ilişkiye girmeye imkan vermeyecek kadar kesik olması (cebb) gibi sağlık sorunları sebebiyle akdi fesh ettirebilir.²⁶³

Hanefiler bu hastalıkları temelde “uyûb-ı hamse” şeklinde belirlemişlerdir. İnne (cinsel iktidarsızlık), hasâ'(testislerin olmaması), zekerin kopuk olması (الجبّ), teahhüz (zekerin intişârını büyü ile bağlama)²⁶⁴, hunûse (bilinen adıyla hünsa) uyûb-ı hamseden sayılmaktadır. Bu sayılanlara –ihtilaflar olmakla birlikte- cüzzam, baras ve cünûn da eklenmiştir.²⁶⁵ Hanefî kaynaklarda aynı zamanda bunların yanına retk, karn ve afel gibi kadına ait kusurlar da eklenmiştir.²⁶⁶ Kadın ya da erkek mezkûr illetleri taşıyorsa fakihler belli şartlarla nikahın sonlandırılabilceği yönünde fetva vermişlerdir.²⁶⁷ Bu fetvaların verildiği zaman için durum böyleydi. Yani tedavinin yeterince mümkün olmadığı, tıbbî cihazların var olmadığı olsa da yetersiz kaldığı, yeterli miktarda teşhis ve tedavinin uygulanamadığı o devirlerde böyle fetva

²⁶¹ Tayyibe İn, *Şanlıurfa'da Bir Hastanenin Postpartum Kliniğinde Yatan Kadınların Gebelikte Emzirme Davranışları Ve Tandem Emzirmeye İlişkin Görüşleri*, s.12.

²⁶² Nurdan Uraş, *Anne Sütünün Oluşumu ve İçeriği*, s.131-132.

²⁶³ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r Râik*, 4/133.

²⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, 3/472.

²⁶⁵ Kâsânî, *a.g.e.*, 2/327 “هذه العيوب الخمسة من الجب، والعنة والتأخذ والخصاء والخنوثة”.

²⁶⁶ Ebû Bekir el-Haddâd ez- Zebidî, *el-Cevherü'n Neyyira ala Muhtasari'l Kudûri*, 1/38; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 3/103.

²⁶⁷ Siracüddin İbn Nüceym el-Hanefî, *en-Nehrü'l Fâik Şerhü Kenzi'd Dekâik*, 2/204; Kâsânî, *a.g.e.*, 2/327.

verilmesi yadırganacak bir durum değildir. Klasik fıkıh eserlerinde işbu fetvaları zikrettikten sonra acaba bu illetlerin tıp ilminde çözümü ve illetler için bir sene beklemeye artık zamanımızda gerek var mı yok mu gibi sorular cevaplanmaya çalışılacaktır.

Öncelikle üzerinde fakihlerce tam bir ittifakın olmadığı yukarıdaki nikahı sonlandırıcı illetleri toparlayıp ne anlam taşıdıklarını, artık günümüzde tedavilerinin mümkün olma durumunu ifade etmekte yarar vardır. Birincisi cünûn, insanda söz ve davranışların doğru bir şekilde oluşmasını engelleyecek şekilde aklın karışması bozulmasıdır. Bu fiil ve sözlerdeki akıl bozulması Ebû Yusuf'a göre bir sene ve daha fazla sürerse "mutbîk" daha az sürerse "gayr-ı mutbîk" olarak adlandırılır.²⁶⁸ Cinnet durumunun nikah akdini sonlandırdığının kabul edildiği zaman dilimlerinde hastalığın mahiyetini, doğru teşhisini yapacak imkan da malzeme de günümüzdeki şekliyle mevcut değildi. Günümüzde ise bu hastalığın çeşitleri, dereceleri ve mahiyetleri net bir şekilde ortaya konmuştur. Tedavisi hastadaki sinir hücrelerinin ölmemesi durumunda mümkünken ölmesi durumunda mümkün değildir. Mümkün olduğu durumlarda belirli süre ilaçla veya bazı hastalar için belirli süre karantina ile tedavi sağlanmaktadır.²⁶⁹

Bir diğer illet baras hastalığıdır. Klasik kaynaklarda cildi lekeleyen ve cilddeki kanı ortadan kaldıran şiddetli beyazlık olarak tanımlanmıştır.²⁷⁰ Tıp ilminde vitiligo diye adlandırılan bu derisel hastalık, melanosit yıkımı ile devam eden ve deride renk kaybı ile karakterize olan bir hastalıktır.²⁷¹ Tedavisi için tıp ilminde birden çok teori mevcuttur. Fakat neden olduğu, tedavinin tam anlamıyla ne olacağı henüz kesin değildir. Hanefî fakihler bu hastalık için "Kendisiyle insanların hoş görülmediği/ayıplandığı cildeki beyazlıktır" şeklinde bir tanım da yapmışlardır.²⁷² Bir diğer illet cüzzam/lapra diye adlandırılan bulaşıcı derisel hastalıktır. "Mycobacterium leprae mikrobunun insan vücudunda meydana getirdiği bulaşıcı ve müzmin bir hastalık" şeklinde tanımlanabilir.²⁷³ Hanefî fakihlerin "*kendisiyle derinin parçalandığı, etin*

²⁶⁸ Bedreddin Aynî, el-Binâye şerhü'l hidaye, 11/153; Cürcânî, *Kitâbü't Ta'rîfât*, 1/79.

²⁶⁹ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.134.

²⁷⁰ Muhammed Abdüllatîf Kandil, *Fıkhu'n Nikâh ve'l Ferâid*, 1/66.

²⁷¹ Ahu Özbilen, *Vitiligoda Otoimmünite*, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Dermatoloji Anabilim Dalı, Uzmanlık Tezi-2007, s.2.

²⁷² Ibn Âbidîn, *ed-Dürrü'l Muhtâr ve Hâşiyetü İbn Âbidîn*, 3/501.

²⁷³ M. Zeki Palalı, *Cüzzâm*, DİA., 8/150.

çürüyüp koptuğu hastalıktır” şeklinde tanımladıkları cüzzâm, diğer sayılan hastalıklarda olduğu gibi üzerinde nikahın feshi fetvası olan bir hastalıktır.²⁷⁴ Cüzzâm hastalığı, günümüz tıbbının gelişmişliği sayesinde artık rahatça tedavi edilebilir durumdadır.²⁷⁵

Hünsa olma durumu da fakihler nezdinde nikah akdini sonlandırıcı bir faktör olarak görülmüştür. Fıkıhta hünsâ meselesi iki gruba ayrılarak incelenir. Birincisi, erkeklikle dişilik alametlerine birlikte sahip olmakla beraber biri diğerine baskın olan, yani erkek veya kadın olduğuna daha kolay hükmedilen ve “hünsâ-i gayr-i müşkil” olarak adlandırılan kişidir. İkincisi, hangi cinsten olduğuna kolay bir şekilde hükmedilemeyecek tarzda erkeklik ve dişilik organına birlikte sahip olan veya bu organlardan hiçbirini taşımayan kimse olup buna da “hünsâ-i müşkil” denilir.²⁷⁶ Hünsâ-i müşkil nadir karşılaşılan bir durum iken daha çok hünsâ-i gayri müşkil kaynaklarda zikredilmektedir. İki türlü hünsa da cerrahî müdahelerle tedavi edilmektedir.²⁷⁷ Fakihler hünsanın ayrıştırılması için birden çok şart koymuşlardır. Yani sakalların çıkmasına, göğüslerinin büyümesine, hangi avret mahallinden idrarını yaptığına varıcaya dek bir çok kayıt getirerek erkek ya da kadın olduğuna hükmetmek istemişlerdir.²⁷⁸ Bunlardan bir tanesi de kaburga kemiği sayıdır. Hanefi fakihlerden hünsa noktasında ayırım yapmak için erkeğin kaburga kemiği sayısının kadınınkinden bir tane fazla olduğunu söyleyenler de olmuştur.²⁷⁹

Nikahın sonlanmasına sebep veren illetlerden biri olan innîn (cinsel iktidarsızlık) durumu, yaşın ileri olması gibi sebeplerle cima’ a güç yetiremeyen erkek için kullanılır. Bununla birlikte bir erkeğin bekaret sahibi biri ile ilişki yaşayamayıp bekaret sahibi olmayanla yaşaması da innîn kapsamında değerlendirilmiştir.²⁸⁰ Hanefi fıkıh eserleri incelendiğinde nikahı sonlandıracak olan bu maddeye “şekkaz/ الشكاز”, tabiatının zayıflığı, yaşının ileri olması, sihirlenmiş olması gibi nedenlerle kadınlardan bir kısmı ile ilişki yaşayabilip bir kısmı ile yaşayamayan kimseler de dahil edilmiştir.

²⁷⁴ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 3/501.

²⁷⁵ Medical Akademi, ts, "*Cüzzam (Lepra) nedir? Nasıl bulaşır? Belirtileri ve tedavisi*", <https://www.medikalakademi.com.tr/cuzzam-lepra-nedir-nasil-bulasir-belirtileri-tedavisi/> (01.09.2023).

²⁷⁶ Cürçânî, *a.g.e.*, 1/101; İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 6/727; Orhan Çeker, “Hünsa”, DİA. 18/491.

²⁷⁷ Cihad Hamd, *el-Ahkâmu’ş-şerriyye fî dav’l’l-müstecddâti’-tbbiyye vel biyoloji’l-asriyye*, Dâru’l-ma’rife, Beyrut-2010, 163-164.

²⁷⁸ İbn Âbidîn, *Haşiyetü İbn Âbidîn*, 6/727.

²⁷⁹ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 6/728.

²⁸⁰ Cürçânî, *a.g.e.*, 1/158; Alaüddîn es-Semerkandî, *a.g.e.*, 2/124.

Şekkaz, kadınla daha ilişkiye girmeden inzal vaki olan kimsedir. Fakihler bunu da innîn kapsamında görmüşlerdir.²⁸¹

Bugün cinsel iktidarsızlık kapsamında değerlendirilen bu tür illetler farklı tedavi yöntemleri sayesinde nerdeyse sorun olmaktan çıkmıştır. Çünkü tıp ilminde “erektil disfonksiyon” olarak adlandırılan bu durum, cinsel aktiviteyi olumsuz etkileyen sigara ve alkolden kaçınarak, egzersiz yaparak ve doğru beslenerek, oral yoldan alınan ilaç ve penise uygulanan merhem, enjeksiyon, penis içerisine implante edilen “erektil disfonksiyon” gibi yöntemler kullanılarak büyük oranda kalkmaktadır.²⁸² Mecbûb, erkeklik organı cimaya müsaade etmeyecek oranda kesik olan kimse demektir. Hasıyy (هُوَ مَنْزُوعُ الْخُصْيَةِ) ise testisleri olmayan sadece zekeri olan demektir.²⁸³ Testisleri olmayan sadece zekeri olan kimse için akdin ayba binâen sonlanması Hanefî mezhebinde o zekerin inzale ve ihbâle imkânının olmamasına bağlıdır.²⁸⁴ Bu hastalıkların tedavisi ile ilgili fetvada ihtilafı değişimden bahsedilebilir. Çünkü kopuk olan cinsel organların tedavisi çoğu zaman ekleme ile yapılabilir. Ekleme denilince de akla bu tür organlarının naklinin meşruiyet tartışmaları gelmektedir. Yani bu tür organların nakline, zarûretin olmaması, kalıtsal özellikler taşıyor olma gerekçesi ve mahremiyete aykırı olması nedeniyle caiz değildir diyenler olduğu gibi bununla soy karışmasının mümkün olmadığı ve bu naklin zarûret seviyesinde görülebileceği gerekçeleriyle caiz diyenler de olmuştur.²⁸⁵

Retk, karn ve afel gibi hastalıklar ise sağlıklı bir cimaya müsaade etmeyen kadınlara ait vajinal illetlerdir. Cimaya müsaade etmeyen kadınsal hastalıklar, fetvanın verildiği o devirlerde sadece bu sayılanlarla sınırlanamaz. Tedavisi mümkün hale gelen diğer hastalıklarda burada zikredilebilir. Mesela “eş-şarü dâhile'l ferc” diye ifade edilen bir tür cimaya engel olarak görülen illetler cerrahi müdahale ile artık sonlandırılabilir. Yukarıda tanımlarını yapmaya çalıştığımız kavramlar hakkında fakihlerin tam bir ittifaklarının söz konusu olmadığı da belirtilmelidir. Çünkü her fakihin tecrübesi, edindiği bilgiler ve bu bilgilerin doğruluk payı aynı değildir. Bu konularda fakihler arasında ihtilafın olması doğaldır zira vajeni inceleyecek cihazlar o

²⁸¹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r Râik*, 4/133.

²⁸² Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.137.

²⁸³ Ebû Hafs Necmüddin en-Nesefî, *Tilbetü't Talebe*, 1/47.

²⁸⁴ Ahmet b Muhammed Ebû'l Hüseyin el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, 11/5657.

²⁸⁵ Merve Özdemir, *İslam Hukukuna Göre Beden Üzerinde Tasarruf Ve Organ Nakli*, s.259-262.

dönemde henüz mevcûd değildi. Genel olarak retk için vajina haricinden et veya çıkıntılı bir kemiğin vajinayı kapaması, karn için vajinanın iç tarafından et veya kemiğin vajinayı kapaması, afel için de genelde bulûğdan sonra ortaya çıkan ve vajinayı kapatan bir beze (الغدة) diye tanımlar fakihler tarafından yapılmıştır.²⁸⁶ Bu tıkanıklıkların hepsi ya kendiliğinden belli yaşlardan sonra geçmekte ya da geçmemiş olanlar için gelişmiş tıbbî cihazlarla ve basit cerrâhî müdahalelerle tedavi sağlanabilmektedir.²⁸⁷ Buraya bir ayıp olarak görülüp ona göre fetva verilen ifda' (الإفشاء) halini de eklemek mümkündür. İfda', vajina ile bevl çıkışı arasındaki engelin yırtılması neticesinde bunların birbirine karışması halidir. Ya da vajina ile makat arasındaki engelin izâle olup birbirlerine karışmasıdır.²⁸⁸ Klasik Hanefî fıkıh eserlerinde ifda' ile ilgili hükümler ve fetvalar vardır.²⁸⁹ Tıpta bunun adı "perineal yırtık" olarak adlandırılmaktadır. Genellikle doğumdan sonra oluşsa da çarpma, düşme, cima esnasında da oluşabilir. İfda' halinin iki şekli de "perineoplasti" adlı cerrahî bir işlemle çözüme kavuşturulmaktadır.²⁹⁰

Sayılan bu kadar hastalığa fıkıh kitapları tarandığında şaşılık, kasıkta fitik, çıbanlı vucût gibi²⁹¹ günümüzde tedavisi mümkün hastalıkların hepsini ekleyerek fetvada değişimden bahsetmek mümkündür. Zira hepsi insanın bedenine taalluk etmekte ve fakihler bunları kusur/illet kabul edip olumsuz anlamda fetva vermişlerdir. Bu hastalıklar ortadan kalktığına, tedavileri mümkün hale geldiğinde geçmişte verilen fetvalar nikahın devamına engel teşkil etmeyecektir. Elde mevcut olan önceki fetvaların aksine artık taraflar bu tür gerekçelerle nikahın bitirilmesini talep edemeyeceklerdir. Söz gelimi geçmiş zamanlarda fakihlere göre kadında karn gibi bir ârizî durum olursa bu ayıp sayılıp nikah sonlandırılabilirdi diye bir yol izlemek artık uygun olmayacaktır.

Hanefiler, şekkaz, testislerinden biri ya da ikisi olmayan, büyülenmiş ve penisi intişar/sertleşme göstermeyen hastanın iyileşmesi için belli süre beklenilmesi gerektiğini de ifade etmişlerdir. Karı-kocanın ailevî ilişki kurması birbirlerinin sabit

²⁸⁶ Bedreddin Aynî, *el-Binâye Şerhü'l Hidâye*, 5/588; İbn Nüceym, *a.g.e.*, 3/163.

²⁸⁷ Yılmaz Bay, *Labial Füzyon*, Mart-2017, <http://www.doktoryilmazbay.com/?p=1710> 01.09.2023; Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.138.

²⁸⁸ Ebû Zekeriyya en-Nevevî, *Fetâvâ'l İmâmi'n Nevevî*, 1/191; Muhammed b Ahmed el-Mâlikî, *Fethü'l Aliyyi'l Mâlik*, 1/408.

²⁸⁹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r Râik*, 8/350.

²⁹⁰ Süleyman Eserdağ, ts., "*Perine Yırtıkları*", <https://www.jinekolognet.com/> (01.09.2023).

²⁹¹ İbn Âbidîn, *Haşiyetü İbn Âbidîn*, 5/10.

haklarından. Eğer bir ilişki yaşanmıyorsa kusurun var olduğu anlaşılır ve bu kusurun iyice ortaya çıkması, belli olması için fakihler bir sene bekleneceğini ifade etmişlerdir.²⁹² Bu bir senenin hikmeti mevsimlerin insandaki rahatsızlığı ortaya çıkarabilme ihtimalinden dolayıdır. O devirlerde teşhisi hızlı bir şekilde yapacak tıbbî alet-edevât olmadığı için hasta kimsenin üzerinden bir sene geçmesi ile hastalığın aslî mi arızî mi olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Eğer hastalık havanın soğuk olmasından ise sıcak ile geçeceği, sıcaktansa soğuk ile geçeceği, havanın kuru olmasından ise bahar ile eğer havanın rutûbetinden ise sonbahar ile geçeceğini düşünmüşlerdir.²⁹³ Bu hastalıkların tedavisine dair yukarıdaki bilgiler ışığında teşhîsi ve tedavisi mümkün olanlar için artık bir sene bekleme yönündeki takdir veya fetvaya da değişin nazarıyla bakılabilir. İbnü'l Hümâm'ın ertelemenin manasının hastalığın ortaya çıkması için olduğunu değilse bir sene beklemenin bir faydasının olmayacağını ifade etmesi bir sene beklemenin hikmetini ortaya koyması açısından önemlidir.²⁹⁴ Bir sene bekleme işlemi kat'î ve teabbüdî bir husus olmadığı için ve hastalığın teşhisi-tedavisi kısa sürede uygulandığı için günümüzde “fakihi fetvası bu şekilde olduğu için yine de bir sene beklenmelidir” denilmemelidir.

Zikredilen örneklerden de anlaşılıyor ki sağlık kusurlarının varlığı sebebiyle nikah akdini sonlandırma veya süre tayin etme yönünde hüküm koymak, fetva sunmak diğer tarafın karşılaştığı zararı telafi etmek ve evliliğin gayesini gerçekleştirmek içindir. Günümüz tıbbî teknolojilerinin ve geliştirilmiş ilaçların akdin feshini mübah kılan birçok hastalığı tedavi eder duruma gelmesi, ilgili illetlerin fesih sebebi kabul edilmesini gözden geçirmeyi gerektirmekte bekleme süresi de farklılık gösterebilmektedir.

8. Penis ve testislerin nesebe etkisi: Erkeklik organı (zekeri) ve testisleri (husyeleri) olmayan veya biri olup diğeri olmayan erkeğin bir çocuk dünyaya geldiğinde nesebinin durumuyla ilgili bir problem fetvada değişim için örnek olabilir. Hanefi fakihler, erkeğin eğer testisi var ama zekeri yoksa bu durumda eşinden dünyaya gelecek olan çocuğun nesebini bu kimseden sâbit görürler. Eğer penis var ama

²⁹² İbnü'l Hümâm, *Fethü'l Kadîr*, 4/298 “ وَأَنَّ الْحَقَّ ثَابِتٌ لَهَا فِي الْوَطْءِ، وَيَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ الْإِمْتِنَاعُ لِعَبَّةٍ مُعْتَرِضَةٍ، وَقَدَّرْنَاهَا بِالسَّنَةِ لِاسْتِمَالِهَا عَلَى الْفُصُولِ الْأَرْبَعَةِ ”; Kâsânî, *a.g.e.*, 2/322; İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 3/496.

²⁹³ Zeylâî, *a.g.e.*, 3/22; Ramlî, *Nihâyetü'l Muhtâc ila Şerhi'l Minhâc*, 6/314.

²⁹⁴ İbnü'l Hümâm, *Fethü'l kadîr*, 4/297 “لَأَنَّ التَّأَجُّلَ لَيْسَ إِلَّا لِيُعْرَفَ أَنَّهُ عَيْنٌ عَلَى مَا قَالُوا وَإِلَّا فَلَا فَايِدَةَ فِيهِ”.

husyeler mevcut değilse veya alınmışsa Hanefiler bu kişinin nesebini yine sâbit görmüşlerdir.²⁹⁵ Bazı Hanefi fakihlerce hem testisi hem de penisi olmayan kişinin de “mecebûb” olarak adlandırılabilceği özellikle bu örnek bağlamında unutulmamalıdır.²⁹⁶

Bazı ihtilaflar olmakla birlikte klasik Hanefi fıkı eserlerinde geçen bu örnekler Hanefilerin nesebin subûtu için en uzak ihtimalleri dahi yakın görerek ne kadar çaba gösterdiklerini ifade etmektedir. Burada beden noktasında fetvada değişim, penisin var olduğu ya da olmadığı ama testislerin ikisinin de olmadığı durumda nesebi sâbit gören fetvadadır. Bu durumda erkeğin çocuğunun olması mümkün olmadığı için nesebi sabit olmayacaktır mı denilmelidir ? Ya da neseb için hamile bırakmak veya kalmak önemli değil yeterki aralarında bir akit olsun isterlerse ailevi birleşme hiç yaşanmasın yine de neseb sabit olur mu denilecektir ? İkincisi kabul edilirse bu açıklaması çok zor bir durumdur. İlk ifade esas alınırsa tıbbî veriler, kadını hamile bırakan meninin –her ne kadar içine vücûdun başka yerlerinden gelen sıvılar karışsa da- testislerde üretildiğini çok net bir şekilde ortaya koymuştur.²⁹⁷ En az bir testisin olması gerekiyor ki kadın hamile kalabilsin ve doğacak çocuğun nesebi o babadan sabit olsun.

Hanefi fakihlerin bu şekilde davranmaları nesep hakkında ihtiyatı tercih etmelerinden, salt akdin varlığına dayanmalarından kaynaklanmaktadır. Nitekim neseple ilgili konular gözden geçirildiğinde gerekçenin belli oranda “ihtiyat” olduğu görülecektir.²⁹⁸ Ancak ihtiyatı, ortada zayıf ya da şüpheli bir durumda işletmek fakihlerin genelde yaptığı bir davranıştır. Artık tıbbî bilimsel verilerle ortaya kesin bilgiler konulunca “ihtiyat” gerekçesiyle aynı fetva üzerinde ısrarcı olmak uygun gözükmemektedir. Bu sebeble fetvada değişimin gerçekleşmesi kaçınılmaz gözükmemektedir. Ayrıca Hanefi fukahasının özellikle neseb konusunda salt ikrarlara veya akitlere dayanarak koşulsuz nesepleri sabit tutma çabası içerisinde olmalarını mutlak anlamamak daha doğru olsa gerektir. Çünkü harici karinelere de fukaha önem

²⁹⁵ Damad Efendi, *Mecmeu'l Enhûr fî Şerhi Mülteka'l Ebhur*, 1/350 “ (لَوْ وَصَلِيَّةٌ (كَانَ) الرَّوْجُ (خَصِيًّا) هُوَ) ” أَوْ عَلَى جَمَاعِ الْبَيْتِ، أَوْ عَلَى جَمَاعِ الْبَيْتِ، أَوْ عَلَى جَمَاعِ امْرَأَةٍ مَعِينَةٍ لَوْ جَاءَتْ بِوَلَدٍ يَثْبُتُ مَنْزُوعُ الْبَيْضَتَيْنِ (أَوْ عَيْنِيًّا) هُوَ كَوْنُ الرَّجُلِ لَا يَقْدِرُ عَلَى الْجَمَاعِ، أَوْ عَلَى جَمَاعِ الْبَيْتِ، أَوْ عَلَى جَمَاعِ امْرَأَةٍ مَعِينَةٍ لَوْ جَاءَتْ بِوَلَدٍ يَثْبُتُ نَسَبُهُ مُطْلَقًا ”.

²⁹⁶ Siracüddin İbn Nuceym, *en-Nehrü'l Fâik Şerhü Kenzi'd Dekâik*, 2/240; Zeylât, a.g.e., 2/143 “ (قَوْلُهُ:) ” وَلَوْ مَجْبُوبًا) قَالَ الْعَيْنِيُّ وَهُوَ مَقْطُوعُ الذَّكَرِ وَالْخَصِيَّتَيْنِ ”.

²⁹⁷ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.163.

²⁹⁸ Meydânî, *el-Lübâb fî Şerhi'l Kitâb*, 3/22.

vermiştir. Mesela bunu Ebû Hanîfe'nin –bir görüşüne göre- bir kimsenin kendi oğlu olamayacak yaştaki köle hakkında “bu benim oğlumdur” ikrarını geçersiz sayması harici karinelere itibar edildiğini gösterir.²⁹⁹ Demek ki salt ikrar yeterli olmayıp haricî karîneler de önemlidir. Geçmişte sınırlı imkan ve şartlar altında verilen ilgili fetvalar güncel tıbbî ve bilimsel bilgilerle yeniden okunmalı ve bu anlamda belli ölçülerle fetvada değişimin yolu açılmalıdır.

9. Cenin ve hünsâ-i müşkilin mirası: Fakihler sağ doğması halinde cenînin miras bırakan bir yakınına mirasçı olabileceğini ifade etmişlerdir.³⁰⁰ Ortada mirasçı olabilecek bir cenin varken, miras hisselerinin tesbiti için cenînin erkek veya kız, tek ya da ikiz olması önemlidir. Zira taksim bu ihtimallere göre yapılır. Yani fakih böyle bir mesele ile karşılaştığında ortaya ihtimalli bir miras taksimi koyacak ve bu yönde fetva verecektir.³⁰¹ Bugün gelinen noktada tıbbî gelişme ile gebeliğin beşinci haftasından sonra rahimde gebeliğin tekil ya da çoğul olduğu tespit edilebilmektedir. Fakat geçmiş fukaha zamanında bu imkan mevcut değildi. Fakihler, aynı zamanda - her ne kadar meselenin bağlamı farklı olsa da- ale'l itlak bir şekilde anne karnındaki ceninin cinsiyetinin belli olmadığını da fıkıh kitaplarında ifade etmişlerdir.³⁰²

Burada değişim açısından odaklanmamız gereken nokta fakihlerin ihtimalli taksimi ve bazı payları bekletmesi hususundadır. Gebeliğin 14. haftasından itibaren cinsiyetin belirlenmesindeki doğruluk oranları % 96' yı aşmıştır.³⁰³ Bu demek oluyorki daha çocuk doğmadan cinsiyeti de ikiz olup olmadığı da artık bilinebiliyor. Yani meçhûliyet ve ihtimalli miras paylaşımı açısından bir değişimin olabileceği ifade edilebilir.³⁰⁴ Fakat aynı teknolojik imkanlar ve tıbbî gelişmişlik seviyesi, ilgili fetvaları veren fakihler zamanında olmadığı için bilimsel bilgiyle taban tabana zıt fetva verebildikleri gibi, sonucu bilemedikleri için ihtimalli fetvalar da verebilmişlerdir. Bu fetvalar üzerinde donup kalmadan değişim yoluna başvurulması insanların haklarına tez zamanda kavuşmaları, haklarının zayi olmaması ve hak-adalet dengesinin korunması için önemlidir.

²⁹⁹ Abdülazîz b Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l Esrâr*, 2/78; Soner Duman, *Ebû Hanîfe'nin İçtihatlarındaki Değişim*, s.458.

³⁰⁰ Bedreddin Aynî, *a.g.e.*, 3/234.

³⁰¹ İbn Âbidîn, *Haşiyetü İbn Âbidîn*, 6/800.

³⁰² Bedreddin Aynî, *el-Binâye Şerhü'l Hidâye*, 8/187.

³⁰³ Baha Eddin Aljaseem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.180.

³⁰⁴ Ahmet Ekşi, *İslam Hukuku Açısından Doğum Öncesi Cinsiyet Seçimi*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013-28/ s.94.

Aynı gerekçe ve bakış açısını hüsnâ-i müşkilin mirasında da işletmek mümkündür. Terikeden alacağı payın her iki durumda eşit olacağı hallerle, her iki durumda hacb edildiği haller hariç hüsnâ-i müşkil Hanefilerde avantajlı olmayan payı alır, avantajlı payı kesin bilinen varisler alır fetvası vardır. Gerekçe ise hüsnâlığın verasetin sebebinde şekke sebep olmasıdır.³⁰⁵ Diğer varislerin durumu ise kesindir. Oysa tıbbî teknikler günümüzde hem hüsnâ-i müşkil hem de hüsnâ-i gayr-ı müşkil ile ilgili kusurları giderebilecek seviyededir. Zira kandaki hormonlar, kromozom yapısının incelenmesinin mümkün olduğu günümüz tıbbında artık varis için artık büyük oranda hüsnâ hali söz konusu olmayıp ya kadın ya da erkek şeklinde muamele görebileceği düşünülebilir.³⁰⁶ Zaten ilk dönem fakihlerinin hüsnâ ile ilgili verdikleri bilgiler ictihâfdir. Dolayısıyla artık günümüzde terikenin dağılımı –uzman bir fakih ile- adil, liyakât ve ehliyet sahibi sahibi doktorların verdiği karara göre düzenlenebilir.

b) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar

1. Sarhoş edicilik niteliği bilinmeyen maddelerle oluşan sarhoşluğun talaka etkisi: Hanefilerde şer'an haram olan –hamr gibi- bir şeyle sarhoş olup aklın gitmesini şart koşarak sarhoşun talâkının vaki olacağını söyleyen fakihler olmuş ve bu bilgiye istinaden insan bedenine zararı bilinmeyen, mübah bir şeyle sarhoş olan kimsenin talakı geçersiz denilmiştir.³⁰⁷ Mefsedetlerinin tam bilinemediği zamanlarda yaşayan fukaha, afyon, benc gibi maddelerle sarhoş olup aklı izâle olanların talaklarını geçersiz saymıştır.³⁰⁸ Sonradan Hanefi fakihlerden bazıları zararları/sarhoş ediciliği net bir şekilde ortaya çıkınca ve fasıkların çokça kullandıkları lehviyyât ve nefsâniyyât türü maddelerden olduğu netleşince talakın bunlarla vakî olacağına hükmederek eski fetvanın değişmesi yönünde görüş beyan etmişlerdir.³⁰⁹ İlk zamanlar o mübah görülen maddelerin mefsedetleri tam olarak bilinmemekteydi. Zamanla içeriği ve vucûda zararı tespit edilebilir duruma gelince yani mefsedeti

³⁰⁵ Zeylâi, *Tebyinü'l Hakâik*, 6/216.

³⁰⁶ Abdullah b Muhammed b Sa'd, *Hakikatü Teğayyüri'l Fetva ve Esbâbühü*, s.45; Baha Eddin Aljasem, *a.g.e.*, s.184.

³⁰⁷ Kâsânî, *a.g.e.*, 3/99.

³⁰⁸ Merğînânî, *el-Hidâye*, 4/396; Zeylâi, *Tebyinü'l Hakâik*, 2/196 “وَإِخْتَارَ الْكَرْخِيُّ وَالطَّحَاوِيُّ أَنَّ طَلَّاقَ السَّكَرَانِ لَا يَقَعُ؛ لِأَنَّهُ لَا قَصْدَ لَهُ كَالنَّائِمِ، وَهَذَا لِأَنَّ شَرْطَ صِحَّةِ التَّنْصُرْفِ الْعَقْلُ، وَقَدْ زَالَ فَصَارَ كَزَوَالِهِ بِالْبَنْجِ وَغَيْرِهِ مِنَ الْمُبَاحَاتِ

³⁰⁹ Meydânî, *el-Lübâb*, 3/45; “يُرِيدُ بِالسَّكَرَانِ الَّذِي سَكَرَ بِالْخَمْرِ أَوْ بِالنَّبِيدِ أَمَّا إِذَا سَكَرَ بِالْبَنْجِ أَوْ مِنْ الدَّوَاءِ لَا يَقَعُ طَلَّاقُهُ” بِالْإِجْمَاعِ، قَالَ فِي الْجَوْهَرَةِ: وَفِي هَذَا الزَّمَانِ إِذَا سَكَرَ بِالْبَنْجِ يَقَعُ طَلَّاقُهُ زَجْرًا عَلَيْهِ، وَعَلَيْهِ الْفَتْوَى

tamamen ortaya konulunca fetvanın sonradan gelen diğer fetva ile değişeceği ortaya çıkmaktadır.

2. Toplu ölümlerin mirasçılığa etkisi: Fıkıhta toplu gerçekleşen ölümlerde bir anlık fark ile kimin kime mirasçı olacağı belirlenmiştir. Eğer bu fark yangın, boğulma veya deprem gibi afetlerin ya da başka sebeplerin gerçekleşmesi neticesinde bilinemiyorsa, birbirlerine varis olmanın şartı olan mûris öldüğü vakit hayatta olma şartı bulunmadığı için aralarında mirasçılık işlemez.³¹⁰ Yani yangın, deprem, sel gibi felaketlerde ya da başka başka durumlarda toplu akraba ölümleri gerçekleşmişse ölenlerin ölüm sırasına göre miras bölüştürülür. Ölüm sıraları bilinemeyecek şekilde bir toplu ölüm gerçekleşmişse Hanefî fakihlerinin verdiği fetva varis olmanın şartı müverris öldüğünde hayatta olmak olduğu için ve burada da bu durum gerçekleşmediği için her birinin malı hayatta olan varisleri arasında taksim edilir.³¹¹

Bu görüşü beyan edildiği dönemden koparıp tıbbî bilginin, teknolojinin ve imkanların geliştiği zamanımızda yaşanan toplu akraba ölümlerine uygulama noktasında dikkat etmek gerekir. Günümüz tıp bilgisi, birbirlerine çok yakın anlarda ölenler hariç ölümden sonra vücûdda meydana gelen elektriksel ve kimyasal değişimleri inceleyerek –ki bu değişiklikler tıpta post-mortem değişiklikler diye adlandırılır- ölümün zamanını belirleyebilmektedir.³¹² Geçmişte fakihlerin toplu ölümleri inceleyecek teknolojik aletleri olmadığı için ölüm zamanlarını belirlemeleri çok zordu. Hasılı geçmişte fakihlerin bu anlamda verdiği ilgili fetvalara değişim nazarıyla bir daha bakılabilir.

3. Nesebin tayini: Neseb tespiti ile ilgili verilmiş fetvalarda da değişimin olabilmesi muhtemeldir. Hanefiler, bir çocuğun nesebi hakkında iki kişinin iddiada bulunması ve hakikati ortaya koyamadıkları durumda son çare olarak çocuğun nesebini her ikisine de ilhak edeceklerini ve ikisine de mirasçı kılacaklarını ifade etmişlerdir.³¹³ Bunun benzeri bir durum olarak filan çocuk senindi ya da değildi gibi davalaşmalarda da fukaha, yeterli delil bulmadıklarında yeri geldikçe zikredileceği üzere farklı fetvalar

³¹⁰ Bedreddin Aynî, *Minhatü's Sü'lûk fî Şerhi Tuhfeti'l Mülûk*, s.457.

³¹¹ Zeylaî, *Tebyünü'l Hakâik*, 6/241 “أَيُّ إِذَا مَاتَ جَمَاعَةٌ فِي ” “الْفَرَقِ أَوْ الْإِحْتِرَاقِ، وَلَا يُدْرَى أَيُّهُم مَاتَ أَوْ لَا جُعِلُوا كَأَنَّهُمْ مَاتُوا جَمِيعًا مَعًا فَيَكُونُ مَالُ كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ لَوَرَثَتَهُ”.

³¹² Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.176.

³¹³ Ahmet b Muhammed el-Atâbî el-Buhârî, *Şerhü'n Nüket*, 1/162.

verebilmişlerdir.³¹⁴ Hasılı fukahadan bir kısmı ellerinde beyyine/şahit veya ispatlayacak başka karineler bulamayıp taraflar delil açısından eşit olduklarında ve bir tarafa meyledemediklerinde nesebi kaç taraf varsa onlardan sabit görme yoluna gitmişler ve bu yönde fetva vermişlerdir.

İki kişinin de beyyine getiremediği ve herhangi bir alamet de söyleyemediği veya söylediği takdirde bazı alametleri, özellikleri isabet ettirip bir kısmını isabet ettiremediği lakît hakkında fukaha, iki taraf için de nesebin sabit olacağı şeklinde fetva vermiştir.³¹⁵

Bir kadın ikiz çocuk doğurduğunda koca ikizlerden birinin kendisinden olduğunu diğerinin kendisinden olmadığını söylese Hanefî fakihler bunun mümkün olmadığını, eğer birinin kendisinden olduğunu kabul ediyorsa diğer ikizin de kendisinden olduğunun zarûrî olarak kabul edilmesi gerektiği şeklinde fetva vermişlerdir.³¹⁶

O zamanın bilgisi ve tecrübesi hamileliğin iki ayrı kişiden olamayacağına işaret etmekteydi. Aynı zamanda rahmi, rahmin içindeki embriyoyu, bunların yapısını inceleyecek kesin bilgiler ortaya koyacak cihazlara da sahip değillerdi. Farklı örnekleri dünya üzerinde olmakla birlikte bu fetvayı günümüzde tüm gebelikler için olduğu gibi uygulamak doğru olmayacaktır. Çünkü fakihlerin bu fetvaları sadece monozigotik ikizler için geçerlidir. Monozigotik ikizlik bir yumurta ve spermden oluşan zigotun ikiye bölünmesiyle oluşan ikizliktir. Tıpta bir de dizigotik ikizlik vardır. Yani aynı ovulasyon döneminde ayrı ovumların ayrı spermle döllenmesi neticesinde oluşan ikizlik haline verilen isimdir.³¹⁷ Bu tanımlardan da anlaşıldığı üzere monozigotik ikizler ayrı kimselerden olamaz. Fakat dizigotik ikizler ayrı spermlelerden olduğu için fetvanın dizigotik ikizler için değişmesi gerekecektir. Geçmişte fakihlerin bu konu hakkında verdiği fetvayı alıp hiçbir ayrıma gitmeden kullanmak mümkün gözükmemektedir. Dizigotik ikizlik hali belki az örneği olan bir ikizlik hali olabilir fakat bu nesebi aynı kişiye bağlamayı gerektirmez. Nitekim

³¹⁴ İbn Âbidinzâde, Kurretü Uyûni'l Ahyâr li Tekmileti Reddi'l Muhtar, 8/303; M. Fatih Turan, *İslam Muhakeme Hukukunda İz Bilimi (Kriminalistik) Ve Adli Tıp Çalışmalarını Anımsatan Bazı Uygulamalar*, s.158.

³¹⁵ Kasânî, *a.g.e.*, 6/253.

³¹⁶ Bedreddin Aynî, *a.g.e.*, 9/419.

³¹⁷ Ozan Uzunhan, *Monozigotik Ve Dizigotik İkizlerde Doğum Ağırlığı İle İnsülin Direnci Arasındaki İlişki Ve Büyüme Etkileyen Faktörler*, Uzmanlık Tezi, İstanbul Üni. Tıp Fak. 2014, s.15.

dünyada 1983 yılında Almanya’da, 1993 yılında Hollanda’da, 2006 yılında Avustralya’da 2009 yılında Endonezya’da dizigotik ikizlik vakaları görülmüştür.³¹⁸

Dizigotik gebelik ihtimali olması hasebiyle ikinci defa gebeliğin oluşmayacağını mutlak anlamda iddia etmek mümkün değildir. Transfer işlemi bittikten sonra kadın hastaneden çıkmadan rahminin kapandığını ve yeni bir hamileliliğin olmasının mümkün olmadığı kimi çalışmalarda ifade edilmiştir.³¹⁹ Oysa dizigotik gebelik diye bir olgu tıp ilminde mevcuttur. Bunun olabileceğini düşünerek hareket etmekte yarar vardır.

Klasik fıkıh eserlerimizde zikredilen bu fetva örneklerinde gelişmiş tıbbî bilgilere mutlaka başvurulmalı, bazı fetvaların ilerleyen zamanlarda ortaya çıkan detaylarının meseleyi değiştireceği unutulmamalıdır. DNA gibi artık her yerde kullanılan ve kesin gibi sonuç doğurduğu bilimsel olarak ispatlanmış modern ispat vasıtaları bu tür konular değerlendirilirken dikkate alınmalıdır.³²⁰

Günümüzde DNA, parmak izi gibi bilim ve teknolojideki gelişmelerle beraber ortaya çıkan tespit ve inceleme vasıtaları, İslam hukukçularının gündemindedir. Acaba bunlar ispat vasıtası olarak kullanılabilir mi ? Sorusu hukukçular arasında tartışılmıştır ve tartışılmaya devam etmektedir. Bu modern ispat vasıtalarını -şer’î had cezaları ile ilgili davalar hariç- modern zamanda fukahanın çoğu kat’î karine olarak görmüştür. İlgili modern ispat vasıtalarının, nesebin ispatı için ortaya koyduğu bilgiler olumlu bir şekilde karşılanırken, nefyi/reddedilmesi için ortaya koyduğu bilgilere ihtiyatla yaklaşmıştır.³²¹

Bazı fakihler, sahih bir nikah akdi ile oluşan evlilik içerisinde doğan bebeğin nesebini reddetmenin tek meşru yolunun “lian” olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun yanında nesebin isbatı veya nefyinde % 99.9 oranında kesinlik bildiren ispat vasıtalarının lian yerine ikâmesinin mümkün olduğunu söyleyen hukukçular da olmuştur. Ortada ve itidâli çağrıştıran bir görüş olarak DNA gibi kesinliği çok kuvvetli olan modern ispat vasıtalarının nesebin ispatını veya lian yöntemiyle nesebin reddini tekit ettiğini söyleyen hukukçuların görüşleri de gerçekten dikkate alınması

³¹⁸ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.165.

³¹⁹ Ayşe Şimşek, *İslam Hukuku Açısından Taşyıcı Annelikte Meşrûyyet Tartışmaları*, s.247.

³²⁰ Yeşim Doğan Alakoç, *Adli Bilimlerde DNA Analizleri*, Ankara Üniversitesi Dikimevi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, 2010, s.2.

³²¹ İbrahim Yılmaz, *İslam Aile Hukukunda DNA Parmak İzi Testi İle Nesebin Reddi*, s.17.

gereken bir görüştür. İlgili görüşe göre modern ispat vasıtası çocuğun kocadan olduğunu gösterirse liana gerek kalmaz, bu durumda ispat vasıtası çocuğun nesebinin babadan olduğunu tekit etmiş olur. Fakat modern ispat vasıtası çocuğun kocadan olmadığını gösterirse koca liana gitmelidir. Sadece modern ispat vasıtasının ortaya koyduğu sonuca göre nesebin nefyine hükmedilmemelidir. Neticede modern ispat vasıtası, kocanın lian yöntemiyle nesebi nefy etme davası açmasını tekit etmiş olmaktadır.³²²

3) Muâmelât Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim

Muâmelât alanında insan bedenine taalluk eden bazı fetvalarda değişimden söz etmek mümkündür. Muamelât bahislerinin bedenle olan ilişkisinin sınırlı olması hasebiyle bu alandaki fetva örnekleri diğer alanlara nazaran biraz daha azdır.

a) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar

1. Ücretle süt annelik yapan kadının hamile kalması: Klasik Hanefi fıkıh eserlerinin icâre bahislerinde kiralanan sütannenin eşiyle cinsel ilişki yaşaması engellenemez şeklinde görüşler mevcuttur. Gerekçe olarak bunun kocanın hakkı olduğu eğer kadın bu ilişki neticesinde hamile kalırsa da sütünün emzirdiği süt çocuğuna zarar vereceği ifade edilmiştir.³²³ Yani sütün çocuğa vereceği zarardan dolayı fukaha akdin feshinin caiz olduğunu söylemiştir. Emzirirken gebe kalan anneler için çevrede oluşan algı, bu durumda emzirmeye devam etmenin çocuğa zarar vereceği, onu hastalandıracağı veya doğacak bebeğin hakkı olduğu şeklindedir. Oysa tıbbî verilerin bize sunduğu gerçek, anne sütünün vücûttaki otokrin sistemi sayesinde büyük çocuk için üretilmeye devam ettiğini hatta büyük çocuk emme pratiği yaptığı için bunun yeni doğacak olana büyük rahatlık sağladığı şeklindedir. Bazı araştırmalar ise -kısa süreliğine de olsa- gebe olduktan sonra emzirmede sütün tadının biraz tuzlu olacağı bebeğin her emmede farklı tatlarla karşılaşacağı ifade edilmiş olsa da bu durumda sütün çocuğun sağlığını bozması söz konusu değildir.³²⁴ Dolayısıyla çocuğun sağlığını tehdit ediyor diye akdin feshine verilen cevaz fetvası bir daha düşünülebilir.

³²² İbrahim Yılmaz, *a.g.e.*, s.19-28.

³²³ Zeylâî, *a.g.e.*, 5/128; Meydânî, *el-Lübâb*, 2/101 “لأن لبن الحامل يفسد الصبي”

³²⁴ Tayyibe İn, *a.g.e.*, s.10-12.

bunu savunan ve caiz gören alimlerin sayısının az olduğunun altı çizilmelidir. Fakat o bir kısım fakih için biz fetvada değişimden bahsedebiliriz. Yani klasik fetvanın genel olarak yasakladığı insanın hiçbir cüz'ünün ne kullanımı ne de satımı caiz değildir fetvası zamanımızda en azından bazı alimler için değişmiştir diyebiliriz. Bunu söyleyen alimlerce anlaşılan odur ki bunlar artık tıbbın ilerlediği modern zamanda insanın şerefine ve mükerremliğine aykırı kabul edilmemektedir.³²⁹

Yine aynı vücûd mükerremliği ve şerefiyle alakalı olarak Burhâneddin İbn Mâze (ö.616/1219) ve Bedreddin Aynî (ö.855/1451) gibi fakihler eserlerinde karnında cenin bulunan vefat etmiş kadın ile kendisine ya da bir başkasına ait mücevher gibi kıymetli bir eşyayı yutup ölen kimsenin karnının yarılamayacağını ifade etmiştir.³³⁰ Oysa verese ve mal sahibinin hakkı ikinci örnekte son derece etkilidir. O zamanın sınırlı teknolojik imkanlarında bu şekilde fetvaların verilmesi doğaldır. Düşünülmesi gereken husus zamanımızda böyle durumlarla karşılaşıldığında geçmişte az da olsa ilgili fakihlerin fetvası var dolayısıyla annenin karnı yarılmaz ve yutulan kıymetli eşyalar vereselerin veya mal sahibinin hakkı söz konusu olsa da çıkarılmaz mı denilecektir ? Yoksa fukahanın kastettiği “saygınlığa aykırılığın” insanın azalarının hayvan azaları gibi kullanılması yani kemiklerinden aletler, derisinden çanta gibi şeyler yapmak olduğunu düşünerek günümüz teknolojik gelişmeleri ile bedenin saygınlığı korunarak bedene müdahale mi edilmelidir ? Bu sorunun olumlu cevabına göre ortada açık bir şekilde fetvada değişimden bahsedebiliriz.³³¹

4) Ukûbât Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim

Bu alanda tespit edilen fetva/hüküm örnekleri sadece doğrudan insan bedeni ilgili olup bedenle ilgisi dolaylı fetva örneği tespit edilememiştir.

a) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar

³²⁹ Merve Özaykal, *Ölüden Organ Naklinde Tartışmalı İki Fıkhî Mesele: Ölü Bedene Müdahale ve Beyin Ölümü*, Diyanet İlmî Dergi 59 (2023) s.258-259.

³³⁰ Alaaddin es-Semerkindî, *Tuhfetü'l Fukaha*, 3/345 “ وَلَوْ ابْتَلَعَ إِنْسَانٌ دَرَّةً رَجُلٌ فَمَاتَ لَمْ يَشُقْ بَطْنُهُ لِإِخْرَاجِ الدَّرَةِ ”; Burhâneddin el-Buhârî, *Muhîtü'l Burhânî*, 5/380; Bedreddin Aynî, *a.g.e.*, 3/262.

³³¹ Merve Özaykal, *a.g.e.*, 261-263.

1. Eşitlik/müsâvât sağlanamıyor diye kısastan vazgeçilen durumlar: İslam ceza hukukunda esas olan suçluya cezasının tam olarak verilmesidir. İnfaz esnasında suçluya cezasını aşacak bir muâmele caiz olmayacağı gibi hakettiğinin altında da ceza verilmez. Bu esastan hareketle uzuvlara yönelik kısas cezalarında tıbbî teknolojiden yararlanarak adilâne bir infaz gerçekleşebilir mi ? Hanefi fakihler kısasın eşitlik üzerine bina edildiğini bununda kılıçla olacağını ifade etmişlerdir.³³² Fukahadan kılıçtan kastın “silah” olduğunu söyleyen de olmuştur.³³³ Muasır fakihler kendi zamanlarında kısasın nasıl uygulanması gerektiği hakkında ihtilafa düşmüşler; bazıları kılıcın yaptığı görevi icrâ eden modern tıbbî aletlerle de kısasın gerçekleştirilmesine müsaade ederken bazıları kılıçla olup başka yola başvurmamak gerektiğini ifade etmiştir.³³⁴

Kısasta adaletten şaşmamak için denklik son derece önem arz etmektedir. Fukaha, organın bilek ve diz gibi eklemlili olduğu yerler, burun –kemiğe ulaşmayacak şekilde sadece burun ucu - , kulak ve diş ile kemiği açığa çıkaran yara diye tabir edilen mûdihada kendi zamanlarında eşitliği sağlayabileceklerini düşündükleri için kısas yapılabileceğinde görüş birliği halindedir. Bunların dışındaki yaralamalarda ise ihtilaf vardır.³³⁵ Bu ihtilafların oluşmasında eşitliğin sağlanamayacağı korkusu birebir etkili olmuştur. Mesela Hanefî mezhebi et ile kafanın kemiği arasında bulunan ince bir zar olan semhâkta kısasın uygulanabileceğini söylerken Hanefilerden Şürunbulâlî (ö. 1069/1659), semhâkta kavedin olmayacağını ifade etmiştir.³³⁶

Hanefiler, kemiği kırıp parçalayan yara olan hâşime’de, kemiği kırdıktan sonra yerini değiştiren münakkile’de, başın içindeki dimağa ulaşan yara diye tarif edilen âmme türü yaralamalarda müsâvât sağlanamıyor diye kısas olmaz görüşünü ortaya koymuşlardır.³³⁷ Karın boşluğuna ulaşan yaralara câife denilir. Fukaha yine aynı sebebin baskınlığından dolayı câifede eşitliği sağlayamama endişesinden kısası uygulamama yönünde görüş beyan etmiştir.³³⁸ Bazen de organa zarar verilir fakat

³³² Serahsî, *a.g.e.*, 26/122 «لَا قَوْلَ إِلَّا بِالسَّيْفِ».

³³³ Merğînânî, *a.g.e.*, 4/445.

³³⁴ Abdulkâdir Udeh, *et-Teşrîu'l Cinâi*, 1/760.

³³⁵ Kâsânî, *Bedâiu's sanâi*, 7/308; Zeylâî, *Tebyînü'l Hakâik*, 6/111; Ebû Bekir el-Haddâd ez- Zebîdî, *a.g.e.*, 2/122; Bedreddin Aynî, *a.g.e.*, 13/110; Ahmed b Muhammed Ebû'l Velîd Lisânüddîn İbnü's Şihne, *Lisânü'l Hükkâm*, s.396.

³³⁶ İbn Âbidîn, *Haşiyetü İbn Âbidîn*, 6/580-582.

³³⁷ Kâsânî, *Bedâiu's sanâi*, 7/317.

³³⁸ Cessâs, *a.g.e.*, 5/431.

organ orda kalsa da işlevini yerine getiremeyebilir. Bu tür yaralamalarda Hanefiler diğer mezheplerden farklı bir yol tutmuşlardır. Organ işlevi kaybına sebep olacak yaralamalar, bir kişinin başka birinin kafasına vurmasıyla gözünü kör etmesi, kulağını duymaz yapması gibi hallerdir. Organ orada dursa da işlevsiz hale gelmiştir. Hanefiler kör bırakma dışında diğer işlev kaybına sebep olacak yaralamalarda kısas olmayacağını söylemiştir.³³⁹

Eşitlik temelli kısas adına zikredilen bu hükümler/fetvalar modern zamanın imkanlarıyla birlikte düşünüldüğünde değişime uğrayabilir. Kısasta eşitliğin sağlanmasına modern tıbbî birikimin uzak kalması mümkün değildir. Günümüz tıbbının röntgenden ekokardiyoğrafiye kadar çeşitli görüntüleme cihazları sayesinde vücudun en derin yerlerine kadar gözlem ve işlem yapabildiğine şahidiz. Artık her organın işlevi, sınırları net bir şekilde tıp ilmi sayesinde belirlenmiştir. Çok ileri seviyelerde cerrahî işlemler, dikiş atma, zararlı dokuyu ayırma gibi uygulamalara herkes şahit olmaktadır. Bu gelişmişlik ve tıbbî teknoloji ortadayken özellikle müsâvât endişesinden dolayı kısasın uygulanmayacağını söyleyen fetvalar değişim nazarıyla değerlendirmeye tabi tutulabilir.³⁴⁰

5) Hazr ve İbaha Konularında İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalarda Değişim

Bu konuda da insan bedenine taalluk eden fetva örnekleri mevcut olup tespit edilmiş örnekler diğer alanlarda takip edilen usûle göre doğrudan ve bedenle ilgisi dolaylı örnekler şeklinde değerlendirilecektir.

a) Doğrudan İnsan Bedeniyle İlgili Fetvalar

1. Zaruret halinde içki içme durumu: Fıkıhta zarûretlerin yasaklı olan şeyleri mübaha çevireceği genel kabul görmüş bir gerçektir. Bu gerçeğe istinâden fukaha, zarûret hallerinde, domuz eti ve leş yemeye, susuzluktan ölme tehlikesini bertaraf

³³⁹ Serahsî, *el-Mebsût.*, 26/99; *el-Meşûatü'l Fıkhiyyetü'l Kuveytiyye*, 16/82.

³⁴⁰ Muhammed Nu'man Muhammed Ali el-Bu'dânî, *Müstededdâtü'l Ulûmi't Tıbbiyye ve Eserüha fi' İhtilâfâtü'l Fıkhiyye*, 1079-1081; Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.201.

etmek için zarûret miktarınca içki içilebileceğine dair görüş beyan etmiştir.³⁴¹ İçki içmenin zarûretinin boğaza takılan ve içkiden başka onu giderecek sıvı olmadığı durumlarla ilgili olduğu da ifade edilmiştir. Fakat değişim içkinin susuzluktan ölme tehlikesi nedeniyle içilmesinde gerçekleşmektedir. Zarûrete dayanarak ölüm tehlikesi olan susuzluk anında da içki içebileceği klasik Hanefi fıkhi eserlerinde ifade edilmiştir.³⁴² Oysa burada fetvanın içkinin içilmesi noktasında değişmesi gerekir. Çünkü günümüzdeki bilimsel bilgi içki içenin ölümünün içmeden durmaya kıyasla hemoliz açısından daha hızlı olacağına işaret etmektedir.³⁴³

2. Sigaranın beden üzerindeki zararının zamana göre bilinirliği ve hükme etkisi:

İslam hukukunda bazı meselelerin hükümleri ilk dönemlerde gündemde değilken daha sonraları gündeme gelip hükmü merak edilmiştir. Mesela sigaranın hükmü bu hususa örnektir. Sigara veya tütünün kullanımı milâdî 1492 ile birlikte tütünün ana vatanı Amerika'dan Avrupa'ya oradan da diğer ülkelere yayılmıştır.³⁴⁴ Ortaya çıktığı zamanlarda hükmü merak edilmiş, aynı mezhebe mensup alimler dahi sigara hakkında farklı görüşler ve fetvalar ifade etmişlerdir. Hanefi mezhebinde sigara için haram ve mekruh fetvaları aynı zaman dilimleri içinde verilmiştir.³⁴⁵ Haram ve mekruh fetvaları yanında tütünün mübah olduğuna dair fetva verenler gerekçe olarak, ortada açık bir nassın olmadığı, aynı zamanda sağlık açısından zararının kesin bir şekilde bilinmediğini ifade etmişlerdir.³⁴⁶

Hanefilerden bir kısım alimin ortaya koymuş olduğu ibâhaya ya da tenzihî kerahate dair fetvalarını acaba zamanımızda olduğu gibi alıp nakletmek mümkün olacak mıdır ? Bu sorunun cevabı büyük oranda sigara veya tütünün zararının tespitine bağlıdır. Bugün bilimsel veriler dünyada doğrudan sigaradan ölenlerin sayısının yedi milyondan fazla olduğunu belirlemiştir. Sigaranın maddi ve çevresel zararları ile birlikte yüksek tansiyondan, kardiyovasküler hastalıklara ve birçok kansere yol açtığı da tespit edilmiştir.³⁴⁷ Bu itibarla geçmiş ve şimdiki zaman arasında bedene olan zararının tespiti noktasında bir değişimden söz edilmeli ve bu durum

³⁴¹ Serahsî, *a.g.e.*, 24/151; Mevsîlî, *el-İhtiyâr*, 4/154.

³⁴² Zeylâî, *Tebyînü'l Hakâik*, 6/33 “أَلَا تَرَى أَنَّ الْعَطْشَانَ يَجُوزُ لَهُ شَرْبُ الْخَمْرِ وَالْجَانِعِ يَجِلُّ لَهُ أَكْلُ الْمَيْتَةِ”.

³⁴³ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdabı*, s.196. Detaylı bilgi için bkz: Sibel Özden, *Organik Çözücülerin Toksik Etkileri*, Farmasötik Toksikoloji Anabilim Dalı, 2017.

³⁴⁴ Fehmi Yılmaz, *Tütün*, DİA., İstanbul -2012, 1/42.

³⁴⁵ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 6/459.

³⁴⁶ *el-Mevsûatü'l Fıkhiyyetü'l Kuveytiyye*, 10/105.

³⁴⁷ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.127-128.

hükme etki etmelidir.³⁴⁸ Artık zararının tespiti noktasında muasır birçok fakih sigara için geçmişteki fetvalara nazaran net ve yasaklayıcı görüşler ortaya koymuşlardır.³⁴⁹

3. Kadın sünnetinin fayda-zarar durumu: Klasik fıkıh eserlerinde yer alan konulardan biri de kadının cinsel organından “عُرْفُ الدِّيكِ/horoz ibiği” gibi – kaynaklarda geçen ifadedir- bir deri parçasının kesilmesi şeklinde tarif edilen “kadın sünneti”dir. Klasik fıkıh eserlerinde kadın sünnetini yasaklayıcı bir ifade açık ve net bir şekilde gözükmemektedir. Bilakis saygın bir iş olduğu, bazı haberlere de dayanılarak sünnet olmuş kadınla cimanın sünnet olmamış kadına kıyasla daha iyi olacağı gibi ifadeler kullanılmıştır.³⁵⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde de görülen ve eski bir adet kabul edilen kadın sünneti dünyanın farklı yerlerinde ve kültürlerinde farklı şekillerde icra edilmiştir. Tam bir tanımını yapmak güçtür. Kimi güncel çalışmalarda kadın sünneti klitoristen küçük bir parçanın kesilmesiyle yapılan işlem diye tarif edilmiştir.³⁵¹ İslam alemindeki önemli birçok fetva kurulları ve şahıslar, hekimlerin aktardığı bilgilere dayanarak kadın sünnetinin kadınlara fayda değil zarar verdiğini belirtmiştir.³⁵² Çağdaş fıkıh alimlerinden bazıları, kadın sünneti ile ilgili hadislerin zayıf olduğunu ve bu uygulamanın edille-i şer’iyye’de yerinin bulunmadığını örfî bir uygulama olduğunu söylemiştir.³⁵³ Bazı tartışmaları bünyesinde barındırsa da bu örnekte de bir fetvada değişimin var olduğu söylenebilir.

4. Toprak yemenin hükmü: Hanefi fıkıh eserlerinde farklı görüşler olmakla birlikte hiçbir hastalığı olmayan kimsenin ara sıra az miktarda toprak yemesinin mübah olacağı şeklinde görüşler mevcûd olduğu gibi hastalık tedâvisinde de toprak yenilebileceği bunun mübah olduğu hatta bazı ibârelerde kanı canlandırıp harekete

³⁴⁸ Nurettin Muhtar Acar, Sigara Hakkında İki Yazma Risale Abdü'l-Melik El-İsâmî'nin “Risale Celîle Fî Şurbi'd-Duhân” Ve Mustafa B. Ali El-Âmâsî'nin “Risale Fî Tahrîmi'd-Duhân” Adlı Risaleleri, s.47.

³⁴⁹ Abdullah b Muhammed Tayyar vd. *Fıkhu'l Müyesser*, 13/ 44; İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd Dürriyye fi Tenkîhi'l Fetava'l Hâmidîyye*, 2/331; Vehbe Zuhayli, *el-Fıkhu'l İslamî ve Edilletühû*, 7/5506 “وقد يصبح التدخين حراماً إذا ثبت ضرره بالنفس أو المال أو كان المدخن محتاجاً إلى المال لإنفاقه على قوته أو قوت أهله أو ملبسه أو ملبس أهله وعياله”.

³⁵⁰ Bedreddin Aynî, *a.g.e.*, 1/333 “الختان للرجل سنة وللنساء مكروهة ، أي في حق الزوج فإن جماع المختونة أذى” ; İbn Nüceym, *a.g.e.*, 1/61.

³⁵¹ Şeyma Ülger, *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlihi (Mecmau'l-Fıkhi'l İslamî Eddüvelî Örneği)*, s.94; Tahtâvî, *a.g.e.*, s.98.

³⁵² Fetâvâ Dâri'l İftâi'l Mısıriyye, “حكم ختان الإناث والمساعدة على فعله” 6711. Nolu fetva; <https://www.dar-alifta.org/ar/fatawa/17380> .

³⁵³ Meryem Uzak, *Kur'an ve Sünnete Göre İnsan Bedenine Yönelik Estetik Amaçlı Müdahaleler*, s.91; Şeyma Ülger, *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlihi (Mecmau'l-Fıkhi'l İslamî Eddüvelî Örneği)*, s.94-96.

geçirdiği ifade edilmiştir.³⁵⁴ Fakat az önce ifade edildiği gibi farklı görüşlerde Hanefi fakihlerden toprak ya da çamur yemenin helal olmadığını söyleyenler de olmuştur.³⁵⁵

Modern tıp biliminde toprak yeme fiili “pika sendromu ya da hastalığı” veya “jeofaji” olarak bilinir. Arızî bir durum olup tedavi edilmesi gerekir. Zira toprak ya da benzeri maddeleri yedikçe eksik olan vitamin ya da mineral daha da eksilerek kısır bir döngüye girilmektedir. Genellikle çocukluk çağında görülen bu arızî durum toplumun her kesiminde de görülmesi mümkün olan ve vücûddaki demir ve çinko gibi bazı eser elementlerin eksikliğinden dolayı ortaya çıkmaktadır.³⁵⁶ Fakihler kendi devirlerinde bunu tespit edecek tıbbî imkan ve teknolojiye sahip olamadıkları için mübah ya da mekruh gibi fetvalar verebilmişlerdir. Vucûddaki bazı mineral ve vitaminlerin eksikliğinden oluşan bu hastalık sadece toprak yemede kendini göstermez buz, kum, kil, kireç, saç gibi maddeler de buraya dahildir.³⁵⁷ Günümüzde tedavisi mümkün olduğu için ve dahi toprak, çamur gibi maddeleri yemenin zararı iyice anlaşıldığı için fetvanın değişmesi gerekecek ve artık mübah olmayacaktır.³⁵⁸

5. Tedavi olmamak: Klasik dönem fakihlerinin geneli tedavi olma noktasında bugünün aksine esnek bir anlayışa sahiptir. Zira o dönemlerde hastalıklar şimdiki gibi teşhis edilemiyordu. Doğru teşhis yapılamadığı için tedavinin nasıl olacağı da genellikle tecrübeye dayanmaktaydı. O dönemlerde belki deneme yanılma yoluyla belli tıbbî bilgiler edinilmiş olabilir fakat bu bilgilerin ne kadarı yeterli ve kanıtlanmıştır tartışılır. Fukahanın geçmişte tedaviyi dini bir zorunluluk görmeme nedeni kesin çözüm sunamayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bunun en güzel örneğini Hanefî fakih Bedreddin Aynî, *Minhâtü's Sülûk* adlı eserinde ifade etmiştir. O'na göre bir kimse yemek yemeyi bile isteye terk ederek ölse günahkar

³⁵⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *a.g.e.*, 2/388 ve 5/353; İbn Nüceym, *a.g.e.*, 8/210 “ وَإِنْ كَانَ يَتَنَاوَلُ مِنْهُ قَلِيلًا وَيَفْعَلُ ” أَحْيَانًا لَا بَأْسَ بِهِ وَأَكْلُ الطِّينِ الْجَارِيِّ لَا بَأْسَ بِهِ مَا لَمْ يُسْرِفْ، وَكَرَاهَةُ أَكْلِهِ لَا لِحُرْمَتِهِ بَلْ لِأَنَّهُ يَهَيِّجُ الدَّمَ وَالْمَرْأَةَ إِذَا اغْتَادَتْ أَكْلَ ”الطِّينِ تَمَنُّعٌ مِنْ ذَلِكَ إِذَا كَانَ يُوجِبُ النُّقْصَانَ فِي جَمَالِهَا

³⁵⁵ Ebû Muhammed Mahmûd b Ahmed “Bedreddin Aynî”, *Minhatü's Sülûk fi Şerhi Tuhfeti'l Mulûk*, s.404.

³⁵⁶ Yusuf Haydar Ertekin, Yasemin Korkut, Cemil Işık Sönmez, Hülya Ertekin, *Farklı Bir Pika Hastalığı Olgusu*, Ankara Medical Journal, 2012; 12(3), s.158; Gülşınar Akbulut, *Türk Kültüründe Toprak Yeme Alışkanlığı (Jeofaji) Argüvandan Örnek Bir Çalışma*, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, s.1/Ocak 2012, s.303.

³⁵⁷ Yusuf Haydar Ertekin vd., *a.g.e.*, s.158.

³⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz. <https://yeditepehastaneleri.com/saglik-rehberi/hastaliklar-tedaviler/pika-sendromlu-hastalarin-toprak-yemesi> 12.11.2023.

olarak ölür. Aynı kişi tedavi olmayı kabul etmeyerek ölse günahkar olmaz.³⁵⁹ Bu tür ifadelerden –en azından geçmiş dönemler için- meselenin genel olarak cevazına meyledildiği anlaşılmaktadır.

Günümüzde ise hastalıkların çoğu teşhis edilmiş ve tedavileri için çok büyük adımlar atılmış, çoğu tedavide kesin veya kesine yakın sonuçlar alınmıştır. Hal böyleyken fetva geçmiş dönemde fukahanın belirttiği gibi deyip tedaviyi terk etmek caiz olmayacaktır. Hastalıklar karşısında pasif kalmayı tavsiye eden rivayetler için bazı İslam alimlerinin ilgili rivayetlerin çoğunun sahih olma noktasında problemlerinin olduğunu söylemelerini de hatırdan çıkarmamak gerekir.³⁶⁰ Son olarak Yusuf el-Karadâvî'nin fetvanın değiştiğine dair şu sözleri fevkalâde önemlidir: “*Artık zamanımızda tıptaki ilerlemeler, kullanılan cihazlar öncekilerin aklına gelen cinsten değildir. Ecza alanındaki ilerlemeler denenmiş birçok ilacın keşfini getirmiştir. İlacın tesiri tecrübe edilmiş ve bilimsel olarak ispatı ortaya konmuş olunca tedaviden uzak durup acıya katlanmak artık caiz olmaz.*”³⁶¹

6. Hamile kadınla ilişkinin keraheti: Klasik fıkıh kitaplarında fakihlerin az bir kısmı, Hanefilerden Tahâvî'nin de ifade ettiği üzere hamile kadınla ilişkiye girmenin “*evlatlarınızı gizlice öldürmeyin*”³⁶² hadîsini de istidlâl ederek mekruh olduğunu ifade etmişlerdir.³⁶³ Hadislerde bu konuyu ifade eden “الغيل \ الغيلة” kelimesi süt emziren kadının ilişki yaşaması şeklinde anlaşıldığı gibi kimi alimler, bundan kastın hamile olan kadının ilişki yaşaması şeklinde olduğunu anlamışlardır.³⁶⁴ Yani İslam alimlerinin çoğu emzirme esnasında yaşanan cinselliği anlamışken az bir kısmı da hamilelik esnasındaki cinselliği anlamıştır. İkinci görüşe göre bu hususta fetvada değişimden bahsedilebilir. Zira bugün modern tıpta doktorun yasaklamasına bağlı olarak özel bir sağlık sorunu yoksa hamile kadınla doğumun son zamanlarına kadar

³⁵⁹ Bedreddin Aynî, *a.g.e.*, s.471 “ولو مرض فترك المعالجة توكلأ على الله فمات: لم يمت عاصياً”.

³⁶⁰ Hasan Eryılmaz, *Fazlurrahman, İslam Geleneginde Sağlık ve Tıp*, Tevilat, Selçuk Üni., İslami İlimler Fak. Dergisi, 2/2-2021, s.331.

³⁶¹ Yusuf el-Karadâvî, *Müciâtü Teğayyüri'l Fetva*, s.89-90.

³⁶² Beğavî, *Mesâbilü's Sünn*e, Bâbü'l Mübâşeret-2380.

³⁶³ *el-Mevsûatü'l Fıkhiyyetü'l Kuvetiyye*, 44/46 “وَاحْتَجُّوا بِمَا” “ذَهَبَ قَوْمٌ إِلَى كَرَاهَةِ وَطءِ الرَّجُلِ امْرَأَتَهُ إِذَا كَانَتْ حُبْلَى، وَاحْتَجُّوا بِمَا” “رَوَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ سِرًّا فَكَّرَهُوا” “وَطءِ الرَّجُلِ امْرَأَتَهُ أَوْ جَارِيَتَهُ إِذَا كَانَتْ حُبْلَى، وَاحْتَجُّوا فِي ذَلِكَ بِهَذَا الْحَدِيثِ”.

³⁶⁴ Ebû'l Mehâsin Yusûf b Mûsa el-Hanefî, *el-Mu'tasar mine'l Muhtasar min Müşkili'l Âsâr*, 1/322-323 “الغيل هو جماع الحامل لا جماع المرضع” “الغيل هو جماع الحامل لا جماع المرضع” Ebû Abdillâh Muhammed b Ebî Bekr İbnü Kayyimi'l Cevziyye, *Tuhfetü'l Mevdûd bi Ahkâmi'l Mevlûd*, s.346.

ailevî ilişki yaşamak doğuma yönelik bazı faydalarının yanında ne bebeğe ne de anneye zarar vermemektedir.³⁶⁵

b) Bedenle İlgisi Dolaylı Olan Fetvalar

1. Altın protez kullanım zarûretinin ortadan kalkması: Fakihler, altının – günümüzdeki protezler dahil - erkek tarafından kullanılmasının tek yolunun “zarûret” olduğunu söylemişlerdir. Hanefiler altından burun ve diş edinmeyi zarûretten dolayı caiz görmüşlerdir.³⁶⁶ Oysa zamanımızda altına alternatif birçok malzeme üretilmiştir. Bu sebeple daha sağlıklı ve doğal protezler sayesinde altının zarûreti kalmamıştır denilebilir. Artık altın kullanmak dinen yasaklanan hükmü mübah kılan bir zorunluluk olmaktan çıktığı için fetvada değişimden bahsedilebilir.³⁶⁷ Mesela Suudi Arabistan Büyük Alimler Kurulu'nun fetvası artık caiz olmadığı yönündedir.³⁶⁸

2. Sakal kesme ve murûeti ortadan kaldıran durumlar : Başı açık ve kısa kollu gezmek, sakalı kazıtmak ve yolda bir şeyler yemek gibi davranışları şahitliği zedeleyici dolayısıyla murûete aykırı bulan fetvalar ³⁶⁹ değişim nazarıyla gözden geçirilebilir. Murûet, “İster dinî açıdan ister dünyevî açıdan olsun onur kırıcı söz ve eylemlerden sakınmak; ahlâkî ve insanî niteliklerle donanmak; şer'in hilafına olmayan örf ve riayet etmektir”³⁷⁰ şeklinde tanımlanabilir.

Hiz. Peygamber (s.a.v.) zamanına kadar gelen ve devam eden sakal bırakma uygulaması, Hiz. Peygamberlerin bir sünneti olarak kabul edilmiş, bu sebeple de o devirlerden modern dönemlere kadar erkeklerin kâhır ekserisi sakal bırakmıştır. Dolayısıyla herkesin bu kadar alıştığı ve adet edindiği, erkeklik ve dindarlık alameti saydığı bu davranışa aykırı hareket edene de iyi bakılmayacaktır. Çünkü burada tanımda da ifade edildiği üzere şer'in hilafına olmayan bir adete riayet söz konusudur.

³⁶⁵ Arzu Kul Uçtu, Hediye Bekmezci, Nebihat Özerdoğan, *Gebelikte Cinsellik*, Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi 2017,6/3, s.174.

³⁶⁶ İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 6/362.

³⁶⁷ Baha Eddin Aljasem, *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvanın Değişmesindeki Etkisi*, s.116.

³⁶⁸ *er-Riâsetu'l-â'mmeti li İdâreti'l-buhûsi'l-ilmîyyeti ve'l-iftâi ve'd-da'veti ve'l-irşâd*, 2007, Mecelletu'l-buhûsi'l-İslâmiyyeti, Riyad, s.284

³⁶⁹ Zeylâî, *a.g.e.*, 4/223; Ahmed b Muhammed Ebû'l Velîd İbn Şihne, *Lisânü'l Hukkâm*, s.245; el-Mevsûatü'l Fıkhîyyetü'l Kuvveytiyye, 29/217; Ahmet b Muhammed et-Tahtâvî, *Hâşiyetü't Tahtâvî*, s.526; *Fetâvâ'l Alemgeriyye*, 5/337 ve 3/469; İbn Âbidîn, *el-Ukûdü'd Dürriyye fî Tenkîhi'l Fetâvâ'l Hâmidîyye*, 1/329; İbn Âbidîn, *a.g.e.*, 2/418; İsmail Yalçın, *Sakal*, DİA. İstanbul-2009, 36/1.

³⁷⁰ Sadreddin Buğda, *İslam Hukukuna Göre Murûet/Mürüvvet*, Dicle Üni, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 30-2022, s.264.

Selef-i sâlihînin zamanında da sakal bırakmak –farklı görüşler olmakla birlikte- adet olduğu için onların sakallarını kazıdığına dair haberler bizlere nakledilmemiştir. Sakalı teşvik eden hadisler farz ve vacip kabilinden değil fitratın bir yansıması ve önceden beri oluşmuş örf/adetin neticesi olarak ifade edilmiştir denilebilir.³⁷¹

Başı açık ve kısa kollu gezme, hacamatçılık yapma, sakalı kazıma ve yolda yemek yeme davranışları zamanımızda bir hayli artmış, bunlara murûet açısından geçmiş dönemlerde olumsuz bakan fetvalar değişime uğramıştır. Netice itibariyle geçmişte bu sayılanlar murûete aykırı ve şahitliği zedeleyici olsa da zamanımızda durum böyle değildir.³⁷²

³⁷¹ Ali Bardakoğlu, *Haramlar ve Helaller*, İlmihal II. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. s.92-93.

³⁷² Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, s.194-201; Ârif Muhammed el-Cinâhî, *eş-Şüzûz fi'l Fetava'l Muâsîra en-Nâticü ani't Tatbiki' Hatı' li Kâideti "Teğayyürü'l Fetva li Teğayyürü'z Zamân*, Birleşik Arap Emirliği, Şarka Üni. Dergisi, 2020-1, 17/812; Fatih Yücel, *Fetvanın Değişim Gereçlerine Güncel Bir Bakış –Din İşleri Yüksek Kurul Karar ve Fetvalar Örneği-* s.1143; Ahmet Yaman, *Fıkhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*, s.16.

SONUÇ

Hanefi mezhebi özelinde insan bedeniyle ilgili fetvaların değişim açısından ele alındığı bu çalışma ile ulaşılan sonuçlar şu şekilde ifade edilebilir:

1. Fıkhın konuları bir bütün halinde tarandığında ibâdât alanında bedenle ilgisi doğrudan yedi, dolaylı altı, ahval-i şahsiyye konusunda doğrudan dokuz, dolaylı üç, muâmelat alanında doğrudan bir, dolaylı bir, ukûbât alanında doğrudan bir, (bedenle ilgisi dolaylı olan fetva örneği tespit edilememiştir.) hazır ve ibâha alanında doğrudan altı, dolaylı iki fetva/görüş tespit edilmiştir. Yani toplamda bedenle ilgisi doğrudan olan yirmi dört, bedenle ilgisi dolaylı olan on iki fetva/görüş belirlenmiştir.

2. Dinin sabiteleri müslüman toplumları bir arada tutup karmaşayı önleyici özelliktedir. Dolayısıyla değişim nasıl ve ne şekilde olursa olsun bu sabitelerin korunması elzemdir. İslam ahkâmı baştan sona incelendiğinde ictihada açık alanın, sabiteler ağı ile örülmüş alandan daha geniş olduğu görülecektir. Genel anlamıyla fetvada değişim dinin sabitelerinin olduğu alanlarda değil daha çok ictihada açık ta'lîli mümkün alanlarda karşımıza çıkmaktadır.

3. Bütün ameli mezhepler genelinde ve Hanefi mezhebi özelinde hem fakihlerin kendi zamanlarında verdikleri sonra da zikredilen gerekçelerle değiştirdikleri fetvalar hem de kendilerinden çok zaman sonra değişmiş/değişmesi gerekli fetvalar gösteriyor ki İslam hukuku her dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek konumda ve bunun için gerekli olan kaynak malzemesine sahiptir.

4. Fukahanın fetvada değişim noktasında farklı görüşlere gitmesinin en temel nedeni “zaman” kavramı olmuştur. Hanefiler özelinde söylenecek olursa kurucu imamla telebeleri arasındaki ihtilafların çoğunun delil ve burhân ihtilafı olmayıp zaman ihtilafı olduğunu söylemek mümkündür.

5. Fetvaların dayanaklarından değişmez olanları olduğu gibi esnek yapıda olan, değişmeye müsait olanların da var olduğu bellidir. Değişmeye müsait olan fetvalarda çevre ve zamanın, bilim ve teknolojideki gelişmelerin etkili olduğunu görmezden gelmek, değişmesi gerekenleri olduğu gibi devam ettirmek birçok hakkın gereksiz ihlâlüne sebep olacağı gibi ayrıca yersiz meşakkatlerle insanların dinin hükümlerinden soğumasına da sebep olacaktır.

6. İnsan bedeni ile ilgili değişimlerin birçoğu tıp alanıyla da ilişkilidir. Tıp ilmindeki gelişmeler oluşturulan fetvalar üzerinde gerçekten de bir hayli etkili olmuştur. Yeri geldiğinde ihtilafları ortadan kaldırmış, bir görüşün diğerine tercih edilmesini sağlamış ya da fakihlerin ihtilaf alanını daraltmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta fetvanın değişmesinde sadece hekime müraacat edilmesinin yeterli olmayacağıdır. Şer’î genel kâideler çerçevesinde ehil ve liyâkât sahibi bir fakîhin de doktorun veya hekimin görüşlerinin yanında görüşlerine itibar edilmesi gerekir.

7. Ortaya konulan fetvalardaki değişimi ifade ederken aklın nasslara karşı mutlak üstünlüğü ve değişimi her türlü fetva için genelleştirme gibi handikaplara da dikkat etmek gerekir. Aynı ölçüde sadece selef alimlerinden nakledilegelenlerle yetinme, onları nass görme gibi bir hataya da düşmeme noktasında dikkatli olmak gerekmektedir. Genel itibariyle ictihada kapısı açık hükümler ve fetvalar, maksadları gerçekleştirecek vesâil alanı, genel teşrîe yönelik olmayan geçici ve özel teşrî getiren hükümler, zaman ve mekan unsuru taşıyan fetva ve hükümler değişmenin mümkün olduğu alanlar olmuştur.

İkmâle muvaffak kılan Allah’a hamd ederim.

BİBLİYOGRAFYA

Abalı, Serpil. *Menstrüal Siklus Evrelerine Göre Kadında Cinsel İşlev Özellikleri*. (İstanbul Üni. Doktora Tezi- 2014.).

Abdullah b. Muhammed b Sa'd. *Hakikatü teğayyüri'l fetva ve esbâbühü*. Suudi Arabistan: Mecelletü Buhûsi'l İslamiyye, 2018.

Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*. Darü't Tesil, 2. Baskı, 2013.

Acar, Nurettin Muhtar. Sigara Hakkında İki Yazma Risale Abdü'l-Melik El-İsâmî'nin "Risale Celîle Fî Şurbi'd-Duhân" Ve Mustafa B. Ali El-Âmâsî'nin "Risale Fî Tahrîmi'd-Duhân" Adlı Risaleleri, Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Ahmet b. Muhammed el-Atâbî el-Buhârî, *Şerhü'n Nüket*. Riyad: Alemü'l Kütüb, 1.Baskı, 1986.

Ahmet Muhammet Azb Musa, *el-Avârıdu'l müessira fî teğayyüri'l fetva*. Mısır: Mecelletü Külliyyeti'd Dirasiyyeti'l İslamiyye ve'l Arabiyye li'l Benât, 5/3, 2020.

Akbulut, Gülpınar. *Türk Kültüründe Toprak Yeme Alışkanlığı (Jeofaji) Arguvandan Örnek Bir Çalışma*, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Ocak-2012.

Alakoç, Yeşim Doğan. *Adli Bilimlerde DNA Analizleri*, Ankara Üniversitesi Dikimevi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, 2010.

Aljasem, Baha Eddin. *Modern Tıp Teknolojisinin Fetvânın Değişmesindeki Etkisi*. Kahramnaraş: Sütçü İmam Üni. Sosyla Bilimler Ens. Doktora Tezi, 2020.

Alkış, Alpaslan. *İslam Hukuku Açısından Organ Naklinde Tartışmaya Açık Alanlar*. KSÜSBD Cilt: 15 Sayı:2 2018.

Âlü Hanîn, Abdullah b Muhammed b Sa'd. *Hakikatü teğayyüri'l fetva ve esbâbühü*, Mecelletü'l Buhûsi'l İslâmiyye, Suudi Arabistan-2018.

Âlü'ş Şeyh, Hişam b Abdülmelik. *Eserü't tekniyyeti'l hadîse fî'l hilâfi'l fikhîyy*. Suudi Arabistan: Mektebetü' Rüşd, 1. Baskı, 2006.

Arif Muhammed el-Cinâhî, *eş-Şüzûz fil'l fetva'l muâsıra en-nâtîc ani't tatbîki'l hâtî' li kâide "Teğayyürü'l fetva li teğayyürü'z zaman.* Mecelletü Camiati's Şarka, sy.1, c.17, 2020.

Atar, Fahrettin. "Fetva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 12/486. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Aşkar, Muhammed Süleymân. *el-Futyâ ve menâhici'l-iftâ,* Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1976.

Aydın, M. Akif. *Türk Hukuk Tarihi.* İstanbul: Beta Yay. 14.Baskı, 2017.

Aydınhan, Ender. *Erken Doğum Tehdidinde Magnezyum Ve Ritodrin Tedavilerinin Karşılaştırılması,* (İstanbul Üni, Uzmanlık Tezi – 1992).

Bâbertî. *el-Înâye şerhü'l hidâye.* Lübnan: Darü'l Fikr, 1.Baskı, 1970.

Bardakoğlu, Ali. *Bulûğ.* *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV. Yayınları, 6/413, 2008.

Bardakoğlu, Ali. "Haramlar ve Helaller", İlmihal II. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2003.

Bay, Yılmaz. *Labial Füzyon,* Mart-2017, <http://www.doktoryilmazbay.com/?p=1710> 01.09.2023.

Bayder, Osman. "Sağlığa Zararlı Maddelerin İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *Diyanet İlmi Dergi* 55 / 2, Haziran 2019.

Bedreddin Aynî, *el-Binâye Şerhü'l Hidaye.* Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, tah. Eymen Salih Şaban, m.2000.

Beğavî, *Mesâbîhü's sünne.* Beyrut: Darü'l Marife, 1.Baskı, m.1987.

Beğavî, *Şerhü's sünne.* Dimeşk: el-Mektebü'l İslamî, 2. Baskı, 1983.

Beyhâkî. *es-Sünenü'l Kübra.* Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 3. Baskı, 2003.

Buğda, Sadrettin. (2022). İslâm Hukukuna Göre Murûet/Mürüvvet . *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (30) , 261-286.

- Cessas, *el-Fusûl fi'l usûl*. Kuveyt: Vizaratü'l Evkafi'l Kuveytiyye, 2. Baskı, h.1994.
- Cessâs, *Şerhü muhtasari't tahavî*. thk. Said Bektaş, Darü Beşairi'l İslamiyye, 1.Baskı, m.2010.
- Cessâs. *Ahkâmü'l kur'an*. thk: Abdusselam Muhammed Ali Şahin, Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, 1994.
- Cihad Hamd, *el-Ehkâmu's-şeriyeye fi dav'I'l-müstecddâti'-tbbiyye vel biyoloji'l-asriyye*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut-2010.
- Cürcânî, *Kitâbü't ta'rîfât*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, m.1983.
- Çetin, Abdurrahman. *Ezan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/36-38. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Çukurovalı Soykurt, Seniha. *20-45 Yaş Arası Kadınlarda Menstrüal Siklusun Her Üç Döneminde (Menstrüal Dönem Öncesi, Menstrüal Dönem Ve Menstrüal Dönem Sonrası) Beslenme Alışkanlıklarının Belirlenmesi*, (Başkent Üni. Ankara-2016, Yl. Tezi).
- Dadaş, Mustafa Bülent . "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13 / 25 (Aralık 2017): 37-74.
- Dalgın, Nihat. *Sosyal Değişim ve İslam Hukuku*. Marife, yl. 3, say. 2, güz 2003, s. 59-82.
- Damad Efendi, *Mecmeu'l enhûr fi şerhi mülteka'l ebhur*. Darü't Tıbaati'l Amira, 1.Baskı, h.1368.
- Dârimî, *Müsnedü dârimî*. Suudi Arabistan: Darü'l Müğnî, 1.Baskı, tah. Hüseyin Selin Esed, m.2000.
- Debûsî, *Te'sîsü'n nazar*. Mısır: Mektebetü Külliyyati'l Ezheriyye, mim türasi kütübi'l fikh 1. th.
- D.İ.B. Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksel Kurulu Başkanlığı". Erişim 2023-11-23. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/999/kurtaj-yaptirmak-caiz-midir>.

Duman, Soner. *Ebû Hanîfe'nin İctihatlarındaki Değişim*. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi , sy. 19, 2012, s. 441-465.

Ebû Bekir el-Haddâd ez-Zebîdî, *el-Cevherü'n neyyira ala nuhtasari'l kudûrî*. Matbaatü'l Hayriyye, 1.Baskı, h.1322.

Ebû Davûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Davûd et-Tayâlisî*. Mısır: Darü Hicr, 1. Baskı, tah. Muhammed b Abdulmuhsin, m.1999.

Ebû Davûd. *Sünen-i Ebû Davud*. Darü'r Risaleti'l Alemiyye, 1. Baskı, 2009.

Ebû Muhammed Mahmûd b Ahmed Bedreddin Aynî, *Minhatü's sülûk fî şerhi tuhfeti'l mülûk*. Vizaratü'l Evkaf ve Şüûni'l İslamiyye, 1.Baskı. m.2007.

Ebû Velid el-Bâcî, *el-Müntekâ şerhu'l muvatta'*. Mısır: Matbaatü's Saade, 1.Baskı, h.1332.

Ebû Zekerîyya en-Nevevî, *Fetâvâ'l İmâmi'n Nevevî*. Darü's Beşairi'l İslamiyye, 6.Baskı, m.1996.

Ebû'l Meâlî el-Cüveynî. *Nihayeti'l matlab fî dirayeti'l mezheb*. thk: Abdülazim Mahmud ed-Deyb, Darü'l Minhac: 1. Baskı, m.2007.

ed-Düserî, Müsellim b Muhammet. *Eserü teğayyüri'l ehvâl fî teğayyürü'l fetva*, Suud, Arabistan: Mecelletü'l Buhûsi'l İslamiyye, özel sayı, m.2018.

Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukukunda Değişimin Sınırı*. İstanbul: Arı Yay. 2.Baskı, m.2005.

Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukukunda Değişimin Sınırı*, İstanbul-2005 th.

Ekşi, Ahmet. *İslam Hukuku Açısından Doğum Öncesi Cinsiyet Seçimi*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013-28.

el-Bârr, Muhammed Ali. *Halku'l insan beyne't tıbbi ve'l Kur'an*. Neşru Dari's Süleymaniyye, 4. Baskı, m.1983.

el-Buhârî, Abdulazîz b Ahmed. *Keşfü'l esrâr*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, m.1997.

el-Buhârî, Burhâneddin. *el-Muhîtü'l burhânî*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, m.2004.

el-Fetâvâ'l Alemgeriyye/Hindiyye. Beyrut: Darü'l Fikr, 2. Baskı, h.1310.

el-Haddâd ez- Zebîdî, Ebû Bekir. *el-Cevherü'n neyyira ala muhtasari'l kudûrî*. El-Matbaatü'l Hayriyye, 1.Baskı, h.1322.

el-Hanefî, Ebû'l Mehâsin Yusûf b Mûsa. *el-Mu'tasar mine'l muhtasar min müşkili'l âsâr*. Beyrut: Alemü'l Kütüb, by. h.1431.

el-Hanefî, Siracüddin İbn Nüceym. *en-Nehrü'l fâik şerhü kenzi'd dekâik*. Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, m.2002.

el-Hatîb, Mu'tiz. *el-Fetva ve't tıbb eserü't tetavvurâti't tıbbiyye ale't tefkiri'l fıkhiyye*, Mecelletü'ş Şeria ve'd Dirâsâti'l İslâmiyye, Kuveyt Üni. Nisan-2020.

el-Kudûrî, Ahmet b Muhammed Ebû'l Hüseyin. *et-Tecrîd*. Mısır: Darü's Selam, 2.Baskı, m.2006.

el-Mâlikî, Muhammed b Ahmed. *Fethü'l Aliyyi'l Mâlik*. Darü'l Fikr, baskısız, ty.

el-Mevsûatü'l Fıkhiyyetü'l Kuveytiyye. Kuveyt: Vizaratü'l Evkaf ve'ş Şüûni'd Diniyye , 2. Baskı, h.1427.

en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin. *Tilbetü't talebe*. Bağdat: Mektebetü'l Müsenna, h.1311.

en-Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddîn. *el-Îdâh fî menâsiki'l hacc ve'l umre*. Mekke: Mektebetü'l İmdadiyye, 2. Baskı, m.1994.

Erdoğan, Mehmet. “Dinî Hükmün Güncellenmesi: Alanı, İmkânı ve Gerekçeleri” *İslam Hukuku ve Değişim, Tevilat 1/1 (2020)*, 121-138.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yay. 6. Baskı, 2016.

Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: MÜİF. Vakfı Yay. Doktora Tezi, 1990.

Erkoç Baydar, Tuba. *Ölme Hakkı: Fritz Jahr ve İslam Hukuku Açısından Mukayeseli Bir Yaklaşım*, İstanbul Üni. Darü'l Fünûn, c.29/s.2/ 2018.

er-Râzî, Ebû Bekir Muhammed b Zekeriyya. *el-Hâvî fi't Tıbb*. Beyrut: Darü İhyai Türesi'l Arabi, 1.Baskı, m.2002.

er-Riâsetu'l-â'mme li İdâreti'l-buhûsi'l-İlmiyyeti ve'l-iftâi ve'd-da'veti ve'l-irşâd, Riyad: Mecelletu'l-buhûsi'l-İslâmiyyeti, 2007.

Ertekin, Yusuf Haydar. Korkut, Yasemin . Sönmez, Cemil Işık. Ertekin, Hülya. *Farklı Bir Pika Hastalığı Olgusu*, Ankara Medical Journal, 2012; 12(3).

Eryılmaz, Hasan. *Fazlurrahman, İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*, Tevilat, Selçuk Üni., İslami İlimler Fak. Dergisi, 2/2-2021.

Eserdağ, Süleyman. *"Perine Yırtıkları"*, <https://www.jinekolognet.com/> (01.09.2023).

es-San'anî, Abdurrezzak b Hemmam. *Musaneif*. Darü't Te'sîl, 2.Baskı, 2013.

es-Semerkindî, Alâüddin. *Tuhfetü'l fukaha*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 2. Baskı, m.1994.

es-Sülemî Ebû Mervan, Abdülmelik b Habib. *(Muhtasar fi't Tıbb) el-İlâç bi'l eğziye ve'l e'şâb fi bilâdi'l meğrib*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, m.1998.

eş-Şeybânî, Muhammed b Hasan. *Kitâbü'l âsâr*. Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 2.Baskı, m.1993.

eş-Şeybânî, Muhammed b Hasen. *el-Asl*. Beyrut: Darü İbn Hazm, 1. Baskı, m.2012.

et-Tahavî, Ebû Cafer. *Şerhü meâni'l âsâr*. Alemü'l Kütüb, 1.Baskı, m1994.

et-Tahtâvî, Ahmet b Muhammed. *Hâşiyetü't Tahtâvî*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Baskı, 1997.

Fetâvâ Dâri'l İftâi'l Mısıriyye. 6711. Nolu fetva; <https://www.dar-alifta.org/ar/fatawa/17380> . m.05.09.2023.

Gazâlî, *Meâricü'l kuds*. Beyrut: Darü'l Afâki'l Cedîde, 2.Baskı, m.1975.

Gölçay, Gülbin. *Gebelik Döneminde İki Farklı Yaşta Kardeş Emzirme: Olgu Sunumları*, İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi 2014; 77: 4.

Görgülü, Ülfet . "Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana - Genetik Müdahale İle İnsan Geliştirmeye Etik Ve Fıkhî Bakış-". *Diyanet İlmi Dergi* 58 / 3 (Eylül 2022): 1095-1124 .

Gül, Şirin. *Toplumsal Değişim ve İslam Hukuku*. Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 5, Cilt 5, Sayı 1, Bahar 2019 (19-52).

Haskefî. *ed-Dürrü'l Muhtâr Şerhü Tenvîri'l Ebsâr*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, m.2002.

İbn Âbidîn. *el-Ukûdü'd Dürriyye fî Tenkîhi'l Fetâvâ'l Hâmidîyye*. Darü'l Marife, by ty.

İbn Âbidîn. *Hâşiyetü İbn Âbidîn*. Beyrut: Darü'l Fikr, 2. Baskı, m.1966.

İbn Âbidîn. *Neşru'l arf fî binâi ba'di'l ahkâm ale'l urf*. Ürdün: Rabîtatü'l Hanefîyyeti'l Alemiyye, 1.Baskı, m.2020.

İbn Âbidinzâde. *Kurretü uyûni'l ahyâr li tekmileti reddi'l muhtar*. Beyrut: Darü'l Fikr, m.1995.

İbn Âşûr. *Makasidü's şerîati'l islamiyye*. Amman: Darü'n Nefais, tah.Muhammet Tahir Meysavi, 2. Baskı, 2018.

İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l lüğa*.Beyrut: Darü'l Fikr, 2. Baskı, 1979.

İbn Ferhûni, *Tebşiratü'l hükkam fi'l usûli'l ekdiyye ve menâhici'l ahkam*. Mısır: Mektebatü'l Külliyyeti'l Ezheriyye, 2. Baskı, 1986.

İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mace*. Darü'r Risaleti'l Alemiyye, 1. Baskı, m.2009.

İbn Manzûr. *Lisânü'l Arab*. Beyrut: Darü's Sadır, 3.Baskı, h.1414.

İbn Nüceym, *el-Bahrü'r râik*. Darü'l Kitabi'l İslamî, 2.Baskı, h.1431.

İbn Nüceym, Siracüddîn. *en-Nehrü'l fâik şerhü kenzi'd dekâik*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 1.Baskı, m.2002.

İbn Maze Burhaneddin. *el-Muhîtü'l burhânî*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmîyye, 1.Baskı, m.2004.

İbn Rüşd. *Bidâyetü'l müçtehid ve nihayetü'l muktesid*. Mısır: Darü'l Hadis, baskısız, m. 2004.

İbnü Kayyimi'l Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b Ebî Bekr. *Tuhfetü'l Mevdûd bi Ahkâmi'l Mevlûd*. Dimeşk: Darü'l Beyan, tah. Şuayb Arnaut, 1.Baskı, m.1971.

İbnü'l Hümâm. *Fethü'l kadir*, Beyrut: Darü'l Fikr, 1.Baskı, m.1970.

İbnü'ş Şihne, Ahmed b Muhammed Ebû'l Velîd Lisânüddîn . Mısır: *Lisânü'l hükkâm*. El-Babi el Halebi, 2. Baskı, m.1973.

İn, Tayyibe. *Şanlıurfa'da Bir Hastanenin Postpartum Kliniğinde Yatan Kadınların Gebelikte Emzirme Davranışları Ve Tandem Emzirmeye İlişkin Görüşleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sağlık Bilimler Enstitüsü, Yl. Tezi, 2021.

İsmail b. Ömer. *Müsnedü'l Fârûk*. Suudi Arabistan: el-Mektebetü'l Arabiyyetü's Suûdiyye, Doktora Tezi, Ümmü'l Kura, Külliyyetü'd Da've ve Usuli'd Din, h.1409.

Kahraman, Abdullah. *İslam Hukuk Düşüncesinde Teabbüdü Hükümler ve Teabbüdiyyât Sahası Üzerine*. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, 2003, s.25-57.

Kahveci, Nuri. "Sosyal Değişim Dinamiğinin İslam Hukukuna Etkisi (Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi)". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / 6 (Aralık 2005): 43-64 .

Kalkan, İsmet. *Hükümlerde Değişimle İlgili Yapılan Bazı Yorum ve Değerlendirmelere Usûlî Bir Bakış*. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 27, Aralık 2021.

Kandil, Muhammed Abdüllatîf. *Fıkhu'n Nikâh ve'l Ferâid*. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmîyye, 1.Baskı, m.2005.

Karadağ, Meryem. *İslam Hukukundaki Değişim Olgusunun Furû-ı Fıkha Yansıması: Devlete İsyân Suçu (Bağy) Örneği*. Bursa: Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Yay. 5.Baskı, 2015.
- Karaman, Hayreddin. *İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risale*. İstanbul: İz Yayıncılık, 6. Basım, m.2012.
- Kâsânî, *Bedâiu's Sanâi*, Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 2.Baskı, m.2003.
- Kaya, Süleyman. *Akifzâde'nin Mecelletü'l-Mehâkim İsimli Eseri Çerçevesinde Osmanlı Fetvasında Değişim*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 40 (2011/1), 93-108.
- Keleş, Yunus. *Fesâdü'z zamânın Ahkâmın Değişmesine Etkisi*. Kayseri: Erciyes Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi, 2013.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişimi Üzerine Bazı Düşünceler*. İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, 2003, s.51-78.
- Koç, Mustafa. *Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı : 17 Yıl : 2004/2.
- Koçak, Zeki. *Örf ve Adetin Hukuk Metodolojisindeki Yeri*. Diyanet İlmi Dergi Cilt: 37, Sayı: 2 Nisan-Mayıs-Haziran 2001.
- Köse, Saffet. *Rüşd. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/298, İstanbul: TDV. Yayınları, m.2008.
- Kuşku, Mehtap Zeynep. *Abortus İmmenenslerde Human Koryonik Gonadotropin, Progesteron Ve A Disintegrin Ve Metalloprotease 12'nin Abortusları Öngörmedeki Yeri Ve Kötü Obstetrik Sonuçlarla İlişkisi*, Dokuz Eylül Üni. Tıp Fak. İzmir-2013.
- Kuzât, Şeref Mahmut. *Cenîne Ruh Ne Zaman Verilir*, trc. Ekrem Keleş, Diyanet İlmi Dergi, Cilt: 38 , Sayı: 2, Nisan-Mayıs-Haziran 2002, s.128.
- Malik b Enes. *Muvatta*. Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1.Baskı, m.1991.
- Medical Akademi, ts, "*Cüzzam (Lepra) nedir? Nasıl bulaşır? Belirtileri ve tedavisi*", <https://www.medikalakademi.com.tr/cuzzam-lepra-nedir-nasil-bulasir-belirtileri-tedavisi/> (01.09.2023).
- Merğînânî, *el-Hidâye*. Beyrut: Darü İhya-i Türesi'l Arabiyy, 1. Baskı, h.1417.
- Mevsîlî, *el-İhtiyar*. Beyrut: Darü'l Kütüb'l İlmiyye, 1. Baskı, m.1937.

- Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l kitâb*. Beyrut: Darü's Sirac. 2.Baskı. m.2014.
- Molla Hüsrev, *Dürerü'l hükkam şerhü gureri'l ahkam*. Darü İhyai'l Kütübi'l Arabiyye, m.1431.
- Muhammed Alâüddin el-Hanefî. *el-Hediyyetü'l alâiyye*. Beyrut: Darü İbn Hazm, 1.Baskı, m.2003.
- Muhammed Ali, Muhammed Numan. *Müstecedâtü'l ulûmi't tıbbiye ve eserüha fi' ihtilâfâtü'l fıkhiyye*. San'a: Ümmü Derman Üni. Şeriat ve Kanun Fak. Doktora Tezi, 1. Baskı, m.2016.
- Müslim, *Sahih-i Müslim*. Beyrut: Darü İhyai Türesi'l Arabî, 2.Baskı, tah. Muhammed Fuad Abdülbaki, m.1955.
- Nesâî, *es-Sünenü'l kübra*. Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1. Baskı, tah. Hasan Abdülmün'im, m.2001.
- Öğüt, Salim. *Mikât. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: T.D.V.Yay. 2020.
- Ömer b İshak Sirâcüddin Ebû Hafs el-Hanefî, *el-Gurretü'l münife*, Müessesetü'l Kütübi's Sekafiyye, m.1986.
- Özaykal, Merve. *Ölüden Organ Naklinde Tartışmalı İki Fikhî Mesele: Ölü Bedene Müdahale ve Beyin Ölümü*, Diyanet İlmî Dergi 59 (2023).
- Özaykal, Merve. *Ölüden Organ Naklinde Tartışmalı İki Fikhî Mesele: Ölü Bedene Müdahale ve Beyin Ölümü*, Diyanet İlmî Dergi 59 (2023) s.258-259.
- Özbilen, Ahu. *Vitiligoda Otoimmünite*, Adana: Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Dermatoloji Anabilim Dalı, Uzmanlık Tezi-2007.
- Özdemir, İbrahim. *Ahkâmın Değişmesine Farklı Bir Yaklaşım*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt-Sayı 47, Aralık 2014.
- Özdemir, Merve. *İslam Hukukuna Göre Beden Üzerinde Tasarruf Ve Organ Nakli*. Sakarya: Sakarya Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi, 2017.

Özdemir, Veysel. *Aceleci Hadis Yorumu ve Bunun Doğurduğu Sakıncalar*, (Bu makale “İslam ve Yorum III (Din, Bilim ve Medeniyet) Sempozyumu”nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan “Aceleci Hadis Yorumu ve Bunun Doğurduğu Sakıncalar” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.) *Academic Knowledge* , 2 (1) , 1-15 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/ak/issue/46616/580200> .

Özden, Sibel. *Organik Çözücülerin Toksik Etkileri*, Farmasötik Toksikoloji Anabilim Dalı, m. 2017.

Özkan, Mehmet. *Hanefî Mezhebine Göre Uygulama Açısından İbadet Konularındaki İçtihatlar*. Bursa: Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi, m.2006.

Palalı, M. Zeki. *Cüzzâm, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yayınları, 8/150, m.2008.

Ramlî, *Nihâyetü'l Muhtâc ila Şerhi'l Minhâc*. Beyrut: Darü'l Fikr, m.1984.

Serahsî. *el-Mebsût*. Beyrut: Darü'l Marife, 5. Baskı, h.1431.

Şâtıbî, *Muvâfakât*. Mısır: Darü İbn Affan, 1.Baskı, h.1997.

Şimşek, Ayşe. İslam Hukuku Açısından Taşyıcı Anelikte Meşruiyet Tartışmaları, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı 24, 2014.

Şirbinî. *Muğni'l Muhtac*. Darü'l Kütübi'l İlmiyye: 1.Baskı, m.1994.

et-Taberî, Ebû Cafer b. Cerîr. *Câmiu'l Beyan*. Mekke: Darü't Terbiye ve't Türas, h.1431.

Tahâvî, *Şerhü Müşkili'l Âsâr*. Müessetü'r Risale, tah. Şuayb Arnaut, 1. Baskı, h.1415.

Tayyar. Abdullah b Muhammed, Mutallak. Abdullah b Muhammed, el-Musa. Muhammed b İbrahim, *Fikhu'l Müyesser*, Suudi Arabistan: 1. Baskı, m.2011.

Tesûlî, *el-Behçe fî Şerhi't Tuhfe*. Dimeşk: Darü'l Fikr, 1.Baskı, m.1991.

Tıp ve Sağlıkla İlgili Fetvalar , DİB. Yay.,1. Baskı, Ankara-Ağustos 2020.

Tıp ve Sağlıkla İlgili Fetvalar, D.İ.B. Yay. 1.Baskı, Ankara-2020.

Traşçı, Bülent. Kadın Doğum Uzmanı Dr. Bülent Traşçı'nın ifadeleri için bkz: <https://www.mavikadin.com/hamileyken-adet-regl-olunurmu-kac-gun-surer-belirtileri-neler>, 31.08.2023

Turan, M.fatih . "İslam Muhakeme Hukukunda İz Bilimi (Kriminalistik) Ve Adli Tıp Çalışmalarını Anımsatan Bazı Uygulamalar". Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0 / 33 (Aralık 2010): 145-169 .

Tüfekçi, İ. "İslam Hukukuna Göre Gebeliğin Sonlandırılması". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 45 (2013): 111-154.

Uçtu, Arzu Kul. Bekmezci, Hediye. Özerdoğan, Nebehat. *Gebelikte Cinsellik*, Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi 2017, 6/3.

Udeh, Abdulkâdir. *et-Teşrîu'l Cinâi*. Beyrut: Darü'l Kitabi'l Arabi, ty.

Uğurel, Vedat. "41 Hafta ve Üzeri Gebeliklerde Servikal Olgunlaşma ve Doğum İndüksiyonu Amacıyla Dinoproston Vajinal Ovül ve Dinoproston Vajinal Ovüle Düşük Doz Oksitosin İlavesinin Karşılaştırması", Uzmanlık tezi, Sağlık Bakanlığı Dr. Lütfi Kırdar Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul-2007.

Uraş, Nurdan. *Anne Sütünün Oluşumu ve İçeriği*. Uraş, N. Anne sütünün oluşumu ve içeriği . Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi , (2017) 2 (2) , 130-153 .

Uyanık, Memet Zeki . "İslam Aile Hukukunda Evlilik ve Boşanma Nafakası Bağlamında Süresiz Nafaka Yasası". Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 47 / 47 (Kasım 2019): 57-88 .

Uzak, Meryem. *Kur'an Ve Sünnete Göre İnsan Bedenine Yönelik Estetik Amaçlı Müdahaleler*. Harran Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Uzunhan, Ozan. *Monozigotik Ve Dizigotik İkizlerde Doğum Ağırlığı İle İnsülin Direnci Arasındaki İlişki Ve Büyüme Etkileyen Faktörler*, Uzmanlık Tezi, İstanbul Üni. Tıp Fak. 2014.

Ülger, Şeyma. *Modern Fetva Kurumlarının Verdiği Tıbbî Fetvaların Tahlili (Mecmeu'l Fıkhi'l İslamî ed- Düvelî Örneği)*. İstanbul: İstanbul Üni. Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi,2020.

Yalçın, İsmail. *Sakal.. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yayınları, 36/1, 2009.

Yaman, Ahmet. “ *Fıkıhın Sosyolojik Yürürlüğü Bağlamında Fetvada Değişim*”. Diyanet İlmi Dergi, 2014 50/2.

Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, İstanbul: MÜİF. Vakfı Yay. 2. Baskı, 2018.

Yaman, Ahmet. *Yeni Zamanlarda Fetvaya Ne Oldu ? Günümüz Fetvalarında Görülen Bazı Yöntem Sorunları. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 13, Sayı 25-26, 2015, 9-36.*

Avşar, Ayşe Filiz Yavuz. *Vajinal Akıntı ve Fizyolojisi*, D.İ.B. Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından düzenlenen V. Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı'na sunulan (01.12.2012 Afyonkarahisar) tebliğ.

Yaşar, Yahya. "Ahzâb Sûresi 59. Âyetin Sebeb-i Nüzûl Rivâyeti Üzerinden Tarihselliği Meselesinin Analitik Tahlili (Kur'an Yolu Tefsiri Özelinde)". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / 24 (Aralık 2014): 89-127 .

Yavuz, Yunus Vehbi. “Sosyal ve Siyasal Yapının İslam Hukukuna Etkileri”, Ensar Vakfı Marmara Bölge Başkanlığı tarafından düzenlenen “Dünden Bugüne İslam Dünyasında Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri”, konulu sempozyumda tebliğ olarak sunuldu, Gönlü Ferah Oteli, Bursa, 16/17/1990.

Yılmaz, Fehmi. *Tütün. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV. Yayınları, 1/42, m.2012.

Yılmaz, İbrahim . "İslâm Aile Hukukunda DNA Parmak İzi Testi İle Nesebin Reddi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 21 / 1 (Haziran 2017): 9-44 .
<https://doi.org/10.18505/cuid.288266>

Yiğit, Yaşar. *Zaman Çevre ve Şartların Değişmesiyle Hükümlerin Değişmesi Meselesi*. Diyanet İlmî Dergi, cilt.38, sa.2, ss.83-106, 2002 (Hakemli Dergi).

Yörükhan, Yusuf Ziya. “Bir Fetva Münasebetiyle: Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk”, Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, c.1 / sy. 2-3, m.1952.

Yusuf el-Karâdâvî, *el-Fetâvâ’ş Şâzze*. Mısır: Darü’ş Şurûk, 2.Baskı, m.2010.

Yusuf el-Karâdâvî, *Mûcibâtü Teğayyüri’l Fetva fi Asrina*, Kadâyâ’l Ümmet, el-İttihadü’l Alemlî Ulemai’l Müslimin.

Yücel, Fatih. “Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış -Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örneği-” Diyanet İlmî Dergi 58 (2022): 1125-1156.

Zegerek, Kübra. *S.B.Ü. Ok Meydanı Eğitim ve Arştırma Aile Hekimliğine Başvuran 18 Yaş ve Üzeri Kadınlarda İdrar Kaçırma Sıklığı ve Etkileyen Faktörler*. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üni. Tıpta Uzmanlık Tezi, 2017.

Zeylâî. *Tebyînü’l Hakâik*. Mısır: Darü’l Kitabi’l İslamî, 1. Baskı, h.1314.

Zeylâî. *Nasbü’r Râye*. Suudi Arabistan: Darü’l Kible li’s Sekafeti’l İslamiyye, 1.Baskı, 1997.

Zuhayli, Vehbe. *el-Fıkhü’l İslamî ve Edilletühü*, Suriye: Darü’l Fikr, 4.Baskı, h.1433.